

İlk Devir Türk Sufî Merkezlerinin Mahiyetleri ve Mimarilerinin Menşeî Hakkında

Yrd. Doç. Dr. İbrahim NUMAN

nadolu'da erken devir tekke ve zâviye mimârîsine en güzel misâl durumunda bulunan Konya Sâhib Atâ Hângâhı, dört eyvanlı merkezî kubbeli plân şeması ile olduğu kadar, tak kapısındaki kitâbesi ile de bu neviden binâların hâlâ karanlık bulunan pek çok noktasına ışık tutabilecek mâhiyettedir.

Portalde, dilimli kemer tarzında bir kitâbelik içerisinde alınan Selçuklu Sülüsü ile yazılmış dokuz satırlık Arapça kitâbe şöyledir:

"Tanrı bana yetişir, bu mübarek hankâh, emirülmüminin burhanı, âlemde Tanrının gölgesi, fetih sahası Gıyas-üd-dünya ve-d-din Keyhüsrev İbn-i Kılıç Arslan'ın hükümdarlığı zamanında Allah milkini mühalled ve devletini müebbed etsin Lâtif Tanrının rahmetine muhtac zaif kulu Hacı Ebu Bekir zâde Hüseyinin oğlu Ali 668 yılı aylarında Allahın salih kullarına menzil ve suffa ehli mütteki kullarına mesken olmak için binâ ve inşâ etmiştir. Allah kabul eylesin"⁽¹⁾

Kitâbede binâ sarâhaten hangâh olarak tasvir edilirken, o devirde hangâhtan ne murad edildiği de açıkça kaydedilmektedir. Buna göre Sâhib Atâ hangâhı Allahın sâlih kullarına menzil veya konak ve suffa ehline mesken olarak inşâ edilmiş bulunmaktadır.

Kitâbede başkaları yanında câlibi dikkat olan iki husus vardır ki bunlar Suffa Ehline demekle binânın kimlere; mesken olarak tabiri ile de hangi maksatla tahsis edildiğini işâret etmektedir.

Tarikatlerde müesseselerin başladığı; Türk cemiyetinde ise bu gibi müesseselerin değişik isimler altında teşkilât ve teşrifatlarını kurma temâyüllerinin kuvvet kazanacağı devre içine girerken Sâhib Atâ Hangâhı kitâbesinde geçen bu iki mefhum, ilk devir tekke mimârîsini izah edebilme cihetinden oldukça ehemmiyetlidir.

Hangâhın plân şemasını teşkil eden Orta

Asya mimârî gelenekleri ile Sufî hareketleri ve tarikat müesseselerinin hareket noktası Mescid-i Nebevî geleneklerinin Türk tekke ve zâviye mimârîsinde nasıl hall ü hamur olduğunu açıklamak için meseleyi kısımlar hâlinde ele almakta fayda mülâhaza etmekteyiz.

Sûfî hareketlerinin gelenekleşmesine; Tekke ve Zâviyelere Mâhiyet ve Fonksiyon Münasebetlerindeki bütünlük bakımından Mescid-i Nebevî'nin tesirleri:

"Aslında Tevhîdin tezahürü olan Nebevî yaşayışın mekân kalıpları içerisinde ifâdelendiği Mescid-i Nebevî'deki hayat tarzının, idrak ve istîdatların seviyesine göre, bir zâhir, bir de derûnî veçhesi bulunmakta idi.

Birbirinin mütemmimi bulunan bu iki vecihenin meydana getirdiği küllî yaşayıştan, ileride, zâhirî ve derûnî ağırlıklı müesseseler teşekkül etmiş; Mescid-i Nebevî bir taraftan İslâmın zâhirî tatbîkâtı Câmîe, medreseye, hattâ bir nevî idârî merkeze emsal olurken, diğer taraftan ihtiva ettiği unsurlar ve motiflerin münasebetindeki küllî ve derûnî anlayışla dergâhlara menşe' teşkil etmiştir."⁽²⁾

Bu ana fikir etrafında mevzûu dînî-içtimâî-mimârî bütünlük içerisinde mütâlâaya tâbî tutmak bizi sûfî hareketlerin doğuş ve gelenekleşmesinde bâzı ipuçları göstereceği kanaatindeyiz.

İslâm dîninin zâhiri ve derûnu ile en güzel tezâhürü bizzat Hz. Peygamberin yaşayışıdır.

(1) İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi, Konya, 1964, s. 929, kitâbede geçen H. 668 tarihi, M. Önder (M. Önder, Mevianâ şehri Konya, Konya, 1962, s. 92) ve J.H. Löytvet (Löytvet, Konia, Berlin, 1907, s. 50-56) tarafından H. 678/1279 olarak verilmektedir.

(2) Mescid-i Nebevî'nin dînî-ictimâî müesseselerimizde tesirleri hususunda bkz. (İbrahim Numan, Dînî-ictimâî Müesseselerimizin Doğuşuna ve Mimârî Tekâmülüne Mescid-i Nebevî'nin Tesirleri, Kubaaltı Akademi Mecmuası, yıl: 11, sayı: 3, Temmuz 1982, s. 37-52).

Kendilerinin müşahhas tatbikatları ve hayat tarzları ile Mescid-i Nebvî içerisinde müesseseleşmiştir diyebiliriz.

Bilindiği üzere, 622'de Medine'ye hicretin hemen akabinde Hz. Peygamber, devesinin durduğu arâzîyi satın alarak burada, kendilerinin ikâmetgâhı ile mescidi ihtiva eden bir bina yaptırmışlardır. 623'de tamamlanan binâ, bir "Dâr" yani "Beyt" ihtivâ eden avlulu bir Medine evi tarzındadır.

İleride de üzerinde durulacak "beyt" ve "dâr" mefhumları Mekke devrinden beri kullanılan, hatta "Beytullah" diye isimlendirilen Kâbe'den dolayı İslâmîyete girmiş; mescit ile birlikte mütalâa edilmiş; daha sonraları Mescid-i Nebvî'nin mimârî şemasında tekrar gündeme gelerek, mescit-ev ikilisini birleştirmiştir. Nitekim beyt-mescit Hz. Peygamber'in evinden başka, Mekke'de, Hz. Ebubekir ve Ammar bin Yaser'in evlerinde yaptıkları mescitlerde de müşâhede edilmektedir.⁽³⁾

Medine'de hicretten evvel Cuma kılındığı bilinen mahal, Hicret esnasında yapılan Kuba mescidi gibi mescitler daha evvel inşâ edilmekle birlikte, Mescid-i Nebvî sâdece bir mescit veya ev olmakla kalmamış; İslâm nazariyesinin tatbikatına mekân teşkil etmiştir.

Mîmârî husûsiyetleri ile daha sonraki câmilere örnek olacak Mescid-i Nebvî, gerek içinde cereyan edecek hayat tarzı, gerekse bu hayâtin zâhiri ve bâtını ile bir bütün hâlindeki tatbikatı bakımından, en azından fonksiyon olarak, tekkele gibi müteâkip bâzı başka müesseselere de emsal olmuştur.

Kaynakların verdikleri mâlûmat, az çok farklı da olsa, Mescid-i Nebvî'nin eski hâlinin tesbitine imkân vermektedir (Şekil 1-4).⁽⁴⁾

Burada Mescid-i Nebvî'nin⁽⁵⁾ teferruâtlı tartışmasından ziyâde, mevzûumuz bakımından ehemmiyet arzeden esas unsurlarını sıralamakla iktifa edeceğiz. Bunlar ise Hz. Peygamber ve âile efrâdına mahsûs odalar; bu odalar önündeki revak; Hz. Peygamber'in cennet bahçelerinden bir bahçe diye vasıflandırdığı avlu; Zulla-Mescit; sūffâ ve hizmetlerdir.

Görülüyor ki Mescid-i Nebvî bir mescit veya evden ziyâde, ihtivâ ettiği unsûrlarla, bir İslâm merkezi, yâni, İslâmın bir bütün olarak yaşanışına mekân teşkil eden bir "Küllîye" idi.

Bu küllîye içerisindeki hayâtın, yâni İslâm nizâmının tatbikatının —tıpkı İslâm nazariyatının muhtelif idrâk seviyelerine göre açılan mânâ derinlikleri bulunması gibi— zâhirî ve derûnî vecheleleri vardı. Zâhirî kısmı herkesi alâkadar eden, herke-

sin idrâk edip uyabileceği kısımlardır. Bâtını vecheşi ise daha derin mânâlara sâhip olup mahdut

(3) Muhammed Hamdullah, İslâm Müesseselerine Giriş. (İ.S. Sırma, terc. ed., İst. 1981, s. 55); İ.A. Mescit mad.

(4) Mısır'da İbrahim Rifat Paşa tarafından çizdirilen plân üzerinde de sıhhatle işâret edilmiş Mescid-i Nebvî'nin aslı hudûtları daha sonraki restitüsyonları teyid eder mâhiyettedir. Restitüsyon denemeleri ve kaynaklar için bkz. (J. Souvaget, La Mosqué Omeyyade de Medine, Paris 1947; Creswell, Early Muslim Architecture, I, Oxford 1832; Rivoria, Muslim Architecture, 1918; J. Menning, Der Koran, s. 18-19; Brockelman, Histolre Islamiques, Paris, 1949, s. 27; E. Diez, Die Kunts Der Islamischer Völker, s. 1915-7; Kemâli Söylemezoğlu, İslâm Dini İlk Câmilier ve Osmanlı Câmilieri, İst. 1955).

(5) Hz. Peygamber'in, bu ev-mescid'in avlusunun her kenarı 100 dirsek, takriben 52 m. uzunluğunda, 7 dirsek yüksekliğinde, alt kısmı taştan, üst kısımları kerpiçten bir duvarla çevrilmişti. Avluya, doğudaki Bâb-ı Cibrall, batıdaki Bâb-ı Atikâ oimak üzere üç kapıdan girilmekte idi. Kible istikâmeti değişince, güneydeki üçüncü kapı kuzeye alınmıştı.

Duvarlarla kuşatılan bu iç avluya, bir hadis-i Serife istinâden "Ravdatun min riyâdic cenne" Cennet bahçelerinden bir bahçe, vasfının verildiğini de görmekteyiz. (Hamidullah, Müesseseler, s. 56).

Avlunun güney-doğu köşesinde Hz. Peygamber ile âile efrâdına mahsûs "beytler" odalar bulunmakta idi. Birer kapı ile avluya açılan bu odalar birbirinden müstakil idi. Kapı boşlukları kırdan dokunmuş birer örtü ile kapatılmıştı. Âile efradı arttıkça, doğu cihetinde yeni odalar ilâve edilmişti.

Bu odaları 707 tarihinde Velid tarafından yıkılmadan evvel, Abdullah bin Zeid'in târifleri İbn Sa'd'ın Tabakat kitabında kayıtlıdır (İbn Sa'd, Tabakat I., s. 180); K.A. Creswell, A Short Account of Early Muslim Architecture, Middlesex 1958, s. 3).

Avlunun güneydoğu köşesindeki oda bir husûsiyet arzemektedir. Hz. Peygamber'e ait bu kısımdaki tatbikat diğer odalardan farklıdır. Kendileri geceleri burada ibâdetle meşgul olurlardı. İrtihal ettikleri vakit de buraya defnedilmişlerdi. Bu kısım kuzey cihetinde avluya açılmayan bir başka oda ile irtibatlı idi ki, burası da Hz. Ayşe'ye aitti. Odanın önünde, bugün dahi "Üstüvanetli-Vufud" denilen, Hz. Peygamber'in oturduğu üzeri örtülü, avluya bakan revak diyebileceğimiz bir kısım da mevcuttu.

Bahis mevzûu bu beytlerden başka Hz. Ebûbekir'in evi de muhtemelen bu câmi avlusuna açılmakta idi. (Hamidullah, Müesseseler, s. 56).

Avluda ayrıca bir kuyu ve gündelik ihtiyaçlar için kullanılan müstemlîât da olmalı idi.

Suffa ile mescit Hz. Peygamber'in yaptırdığı bu binânın daha umûmî kısımlarını teşkil etmekte idi. Mensuplarının bir kısmını, Medine'ye hicret etmiş, fakir müslümanların teşkil ettiği, bir nevi mektep denebilecek "Suffâ" avlunun güney cihetinde yer almakta idi. Üzeri örtülü bu kısım, daha sonraları, kible cihetinin değişmesine tâbi olarak kuzeye nakdedilmişti.

Evvelce kible olarak Kudûs intihab edildiği için, namaz avlunun kuzey duvarı önünde, Kuzeye müteveccih olarak kılınmakta idi. Kible istikâmetini işâret etmek gâyesi ile duvara bir taş konulmuştu. Cemaat güneşten muzdarip olduğu için bu kısım, zamanla, hurma ağacı gövdelerinin taşıdığı bir damla örtülmüştü. 624'de Kible istikâmeti Kâbe'ye çevrilince, Zulla (Mescit) güney duvarı önüne, Suffâ'nın bulunduğu mahalle nakledilmiş, Suffâ ile cümle kapısı da kuzeye alınmıştı. Burada da mihrap yine bir taşla işâret edilmiş, fakat mescit daha derin tutulmuştur. Namaz kılmaya mahsus gölgelik, bu sefer, iki sıra hurma gövdesine dayanan, üstü kılıcı çamurla sıvanmış hurma dallarının teşkil ettiği alçak bir damla örtülü, enine iki sahından meydana gelmekte idi.

bir zümreye hitap eder. Aslında bir bütünün ayrılmaz parçaları olan ve birbirini nakzetmediği gibi ikmâl eden bu ikili görünüşten zâhîrî ve derûnî ağırlıklı müesseseler doğmuştur.

Dikkatimizi çeken birinci unsûr avludur. Avlunun bâzı hallerde iddia edildiği gibi, gayrî İslâmî, kadîm atrium ile hiçbir alâkası yoktur. İslâmın intişar ettiği iklim kuşağının icâbî olarak eskiden beri dînî ve sivil mîmârîde görülen bir husûsiyettir.

Ancak Mescid-i Nebevî'de avlunun derûnî bir mânâ kazandığını müşâhede etmekteyiz. Hz. Peygamber bir hadislerinde buyurmuşlardır ki, "Benim evimle mihrap arasında bir 'Ravzatün min Riyadî'l cenne' vardır".⁽⁶⁾ Bu ifâde ile namâzî müminlerin mirâcî kabûl edecek derûnî bir anlayış sahibinin, secdeye varmak için katettiği yolu ve çevresini "cennet bahçelerinden bir bahçe" olarak vasfılandırması ve burada cereyan eden hayâta da "cennet" nazârî ile bakması aynı yüksek idrâkin tabîî bir neticesidir.

Mescid-i Nebevî avlusunu zâhîrî itibârî ile mescit, câmi gibi İslâm müesseselerinde devam eder gördüğümüz halde, kazandığı bu derûnî hüviyetin izlerini, ileride teessüs edecek dergâh avlularında bulabileceğimizi burada ifâde etmek isteriz.

Nebevî külliyesinin avlusunda oldukça hareketli ve değişik cepheleri bulunan bir hayâtın cereyan ettiğini yine kaynaklardan görmekteyiz.⁽⁷⁾

Burada, günlük ihtiyaçların yanında, heyetler, elçiler kabul ediliyor, divânlar kuruluyor, görüşler alınıyor, kararlar veriliyordu.⁽⁸⁾ Bâzan bir idârî merkez, bir divanhâne, hatta mahkeme gibi görünse bile, avlu ve etrâfî, kıtlanan namaz, edilen sohbet, yapılan tedris ve tebliğ ile hâdisatın tamâmına hizmette idi.⁽⁹⁾ Kısaca kasret kâideleri içinde tevhidin yaşanışının bir timsâli idi.

Mescid-i Nebevî'de dikkatimizi celbeden ikinci unsûr da Hz. Peygamber ve aile efradına ait "Beyt"ler ile kendilerinin odaları önünde yer alan "Üstüvanetü'l-Vufud"tur. Avlunun iki kenarında âdeta burada cereyan eden hayâtle içiçe, kaynakşarcasına yapılmış bulunan bu ev, bir harem olmaktan ziyâde, insanların sevinçleriyle neşelenip, kederleriyle üzülecek kadar onlardan olmanın bir timsâli idi.

Her ne kadar kendilerinin odaları önündeki üstüvânede elçileri kabûl etmiş olmalarından dolayı bu ev ileride yapılacak Dârü'l-İmâra (Ümerâ) yâni, ordugâh câmileri yanındaki kumandan evi ve idârî merkeze menşe' teşkil etmişse de, hem zâhîrî, hem de bâtînî mânâsı ile dergâh meşrutasında tecellî etmiştir.

Hz. Peygamberin irtihâl ettikleri makâm olan odalarına defnedilmeleri, bilâhère Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in de buraya gömülmeleri şâyân-ı dikkat olan diğer bir husûstur ki bunu çok daha sonraları tekke ve zâviyelerde aynen devâm eden bir gelenek olarak müşâhede etmekteyiz.

Diğer taraftan buradaki kabir ile zulla (mescit) arasındaki münâsebet de ileride mescit-türbeleri veyâ bir türbe ile irtibatlı mescitleri meydana getirmiştir. Bu gibi yapılara kubba, mâkâm, meşhed ve zâviye gibi isimlerin de verildiğini biliyoruz.⁽¹⁰⁾ Bu binâlardan bâzıları sahâbe ve evliyâ kabirleri ile irtibatlı mescitlerdir. Bunlar, bir taraftan ziyaretgâh câmilere tebdil olurken; Anadolu'da pek çok örneğine şahid olduğumuz zâviyeler hâlinde yakın zamana kadar hayâtîyetini muhafaza etmiştir.

Bir külliye karakteri arzeden, Medîne'deki Mescid-i Nebevî, yeni cemâatin dînî, içtimâî, hattâ siyâsî merkezi olmuş, daha sonraki müesseselerde de değişik hâl ve şartlara göre, burada âdeta bir çekirdek imişçesine cem edilmiş fonksiyonlardan biri, birkaçı, pek ender olarak da tamâmına yakın bir kısmı ıktibas edilmiştir.

Tabii ki, Mescid-i Nebevî bütünlüğünü idrâk edebilmek, Nebevî hayâtı idrâk etmekle müvâzî gidecektir. Bu da süfî geleneklerinden bâriz bir şekilde müşâhede edilmektedir. O halde mescid içerisindeki süffâ, büyük ehemmiyeti hâiz bir kısım olarak tebâniz etmektedir.

Evvelce fakir müslümanların oturdukları yer veya bir dinlenme mahalli, gölgelik: son zamanlarda da bir okul olarak⁽¹¹⁾ değerlendirilen Süffâ, bizce, Hz. Peygamberi en iyi anlamış ve hayâtını yakînen tâkib etmiş kimselerin, intikal ettirecekleri geleneklerle, ileride kurulacak tekke mâhiyetindeki müesseselerin çekirdeğini teşkil etmektedir.

Hâlâ münakaşalı bir mevzû olarak devam etmekle birlikte, netice olarak şu husûsu ortaya koyabiliriz ki: Dînin madde plânı ile meşgûl

(6) Hamidullah, Müesseseler, s. 56.

(7) Kaynaklar için bkz. İ.A. Mescit mad.

(8) Kabul edilen heyetlere, işlâma ısındırılmak üzere ölçü çerçevesi içerisinde mümkün musamahanın azâmîsi gösterilirken, bu heyetler, Tamim'in murahhaslarında vâki olduğu gibi, ya câmide serbestçe dolaşabiliyor veya Benî Sakîm heyetinde olduğu gibi avluya çadır bile kurabiliyorlardı (İ.A. Mescit mad.)

(9) Avluda ayrıca bâzı kulübeler de kuruluyordu. Hele Ramazan ayında Hz. Peygamberle birlikte itikâfa çekilen "Akifün"un yaptığı kulübelerden dolayı bunların sayısı oldukça artıyordu (İ.A. Mescit mad.) Burada işâret edilen kabûl, itikâf ve musamaha unsurlarının süfîlerle münâsebeti kurulmadır.

(10) İ.A. Mescit mad.

(11) Hamidullah, a.g.e., s. 56.

olan medrese ile, derûnî değerleri ile meşgûl olan tekke, "Süffâ"dan intişâr etmiştir.

İlk devirlerde aralarında kat'î ayrılıklar görül-meyen bu iki müessesenin menşei'nde Hz. Pey-gamberin tedris sistemi yatmaktadır. Hakikaten de kendileri Süffâ'yı bir okul gibi kullanmış; buranın mukîm ve müdâvimlerine dersler ver-miş,⁽¹²⁾ sohbetler etmiştir.

Daha Hz. Peygamber devrinde, onun etrâfın-da, kendilerini onunla mânen yakınlaştırma gayreti içerisine girmiş kimselerin mânevî ter-biye sisteminin başlangıcını da Mescid-i Nebevî içerisinde hayât tarzında ve fonksiyon münâ-sebetlerinde aramak gerekir.

Nitekim sonradan Süffâ ehli gibi züht ve takva ile iştigâl ederek, kendilerini Hz. Peygamber yoluna vakfetmiş kimselere de, bunlara nisbetle Süffî = Sûfî denilmiştir.⁽¹³⁾ Başlangıçta züht ve takvadan hareketle, Aşk-ı ilâhî derecesine yükse-len bu derûnî arayışın müntesiplerinin evvelce bu yolda ilerlemiş kimseler etrafında toplanmaları ile Sûfî gelenekleri de müesseseleşme istikametine gitmiş olmalıdır.

İlk sûfîlerden sayılan Hasan Basri Hazretle-rinin evini, sohbet-eğitim müessesesi olarak kullan-ması da mevzûumuz bakımından ehemmiyetlidir. Çünkü bu, kendilerinin Mescid-i Nebevî'deki tat-bikata⁽¹⁴⁾ vukuflarını göstermesi yanında, mekân olarak "ev-mescit-okul" yâni Mescid-i Nebevî imâjının sûfîler arasında tercih edilen, hattâ gelenekleşen bir unsûr olarak sürdürüldüğüne delil teşkil etmektedir.

İlk sûfîler vâsıtası ile derûnî arayışın ferdî-dinî bir hareket olmaktan çıkma temâyüllerinin belirlediği hicri II. asır başlarında, Ehl-i Beyt ve Ehl-i süffâ geleneklerinin şahsında mücerreb bulunduğunu, müşâhede ettiğimiz altıncı imam Cafer-i Sadık talebelerinden, Câbir ibn Hayyâ-nü's-Süffî et-Tarsûsî ve Ebû Hâşim Osman b. Şerikü's-Süffî'nin "Süffî" adını isimleri ile birlikte ilk defa kullanan kimseler oluşu⁽¹⁵⁾ da, Sûfî geleneklerinin seyrini göstermesi bakımından câlibi dikkattir.

İlk zâviye veya hangâhı da bunlardan Ebû Hâşim(150/767)'in Şam yakınlarında Remle'de kurduğu gelenek olarak kabûl edilmektedir.⁽¹⁶⁾ Ancak Mescid-i Nebevî'de doğduğunu izaha çalıştığımız Sûfî geleneklerinin ve tasavvuf hareket-lerinin II. hicrî asra gelene kadar, evlerde icrâ edildiği de bilinmektedir.⁽¹⁷⁾

İslâm Aleminde Tekke ve Zâviyelerin İlk Örneklerinden Bâzıları ve Kaynakları:

Sûfî hareketlerin ilk safhalarından birini, bir

grup talebe veya müridin, bir mürebbî hoca etra-fında toplanıp eğitim halkası meydana getirmesi teşkil etmekte idi. Bunun tahakkuk etmesi için, hûsusen tertiplenmiş bir mekâna ihtiyaç olmadı-ğından daha ziyâde "evler"den istifade edilmekte idi.

Şahıslarla kâim böyle teşekkülleri "Zâviye" diye isimlendirmek kâbildir. O halde, en azından bu ilk devir zâviyeleri bir mürebbî şeyhin eğitim merkezi karşımıza çıktığından, yaşanan hayatın yerleşik olmadığından, hattâ, günü birlik olmak-tan öte gidemediğini, ancak sohbet kardeşlik ve arkadaşlık etrafında⁽¹⁸⁾ toplanıldığına işâret edebiliriz.

Zâten daha zühd ve takvâ safhasında bulunan sûfî hareketlerin, bu küçük merkezlerinin her türlü devlet desteğinden mahrum olacağı şüp-hesizdir.

Bu türlü mürebbî arayışları ve irşat faaliyet-leri, sûfî hareketlere seyyâliyet getirmiş, dolayısı ile gezginci tâipler ortaya çıkmıştı. Bu safhada bir takım atâ sahiplerinin, hattâ devletin elinin sûfî hareketler üzerine eğildiği müşahede edilmek-te; böylece değişik bölgelerde, değişik isimlerle anılan sûfî merkezleri teşekkül etmiş olmakta idi. Arapların kesif bulunduğu yerlerde ribatlarla, Horasan bölgesinde bir nevi yurt ve dinlenme evi mahiyetindeki Hangâhlarla irtibatlı veya zâviye ve halvet şeklinde görülen⁽¹⁹⁾ bu ilk teşekküller mânâ itibariyle sonradan gelişecek, tekkenin nü-vesini teşkil etmekte idiler.

Bunlardan belli başlıları "İran körfezinde (Abadan adasında) Abdul-Vahid ibn Zaid (Ö 177/793) tarafından kurulan ribat ile Kuzey Afrika ve Bizans hudutlarındaki Ribatlar; Şam'da 150/767 ve Remle'de M. 800'den evvel kurulan sûfî merkezleri ile aynı tarihlerde Horasan'da kuru-lan merkezlerdir. H. 200 civarında ise İskenderi-ye'de Sûfiyye ismi ile anılan bir teşkilât görülmektedir."⁽²⁰⁾

(12) Hamîdullah, a.g.e.

(13) M. Zeki Pakalın. Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Derviş Mad; S. Ates, İşârî Tefsir Okulu, Ankara, 1974, H.S.

(14) Hasan Basri Hazretlerinin çocukluğu annesi dolayısı ile Mescid-i Nebevî'de geçmiş; kendisi burada yaşanan hayatı yakından müşahade etmiş, hattâ yetmiş kadar Bedirî ve Ehli Süffâ ile tanışmıştır. bkz. S. Ates, İşârî, s. 4.

(15) Attar, Tezkire, I.c., s. 59; ayrıca bkz. A. Yaşar Ocak, Zâviyeler, Vakıflar Dergisi XII. Ankara 1978, s. 247-270.

(16) Nefahat-ül-Uns (Candoğan, Malak, terc. ed.), İst. 1971, s. 97; Yaşar Ocak, Zâviyeler, s. 247.

(17) Spencer Trimmingham, Sufi Orders in Islam, London, 1973, s. 20; Y. Ocak, Zâviyeler, s. 247.

(18) Spencer Trimmingham, a.g.e., s. 5, 20.

(19) Spencer Trimmingham, a.g.e., s. 5.

(20) Aynı yerden.

Bu merkezlerden, gelenek olarak ilk zâviye diye kabul edilen ve Ebu Hâşim tarafından Remle'de kurulan Hangâh üzerinde durmak icab etmektedir. Nefahat-ül Üns'te Hangâh'ın kurulması ile alâkalı olarak anlatılan, sıhhat derecesi⁽²¹⁾ meçhul hikâyeye⁽²²⁾ nazaran, tekkelerin menşelerini ne Hristiyan ve Yahudî Manastırlarına bağlamak,⁽²³⁾ ne de sûfi hareketin temelinde yatan fikirle ters düştüğünü⁽²⁴⁾ söylemek kabildir.⁽²⁵⁾ Çünkü evvelce de izâh edildiği üzere sûfi hareketi, Mescid-i Nebevî içerisinde bizzat Hz. Peygamber'in yaşadığı külli, dinamik hayatın idrâkından nemâlanmıştır.

Zamânın değiştirdiği müesseseler, onları değiştiren içtimâî şartların yapısı içinde aynen, ihyâ edilemeyeceğine göre, Hz. Ömer zamânında lağvedilen Suffâ'nın da yeni nizâm ve ölçülere göre, özünü bağlı bulunduğu kaynaktan alarak, yeni bir terkip hâlinde ortaya çıkmış olması çok tabiidir.

Kaldı ki, ilk sûfi merkezlerinin, tek bir bölgede değil, İslâmiyetin yayıldığı bütün sahalarda, hemen aynı yıllarda zuhûr etmesi, bunların tabii bir tekâmülün neticesi olarak ortaya çıktığını açıkça göstermektedir. Belki de Mescid-i Nebevî'de mukîm Ehl-i Suffâ'nın Hz. Ömer zamanında dağıtılmasından sonradır ki, gezici sufîlik teşvik görmüş ve ehli suffâ geleneği bütün bölgelere yayılarak, bu merkezlerin teessüsüne vesile olmuştur.

Nitekim dağıtılan suffâ ehlinin tecrübelerinin, bir zincirin halkaları gibi, bir kuşaktan öbürüne intikal etmek suretiyle, II. Hicrî asırdan itibaren ortaya çıkan ve kimi ribat, hangâh, kimi darü'ssülehâ hattâ revak, kimi de daha sonraları dergâh, tekke, âsitâne olarak isimlendirilen müesseseler, fonksiyon bütünlüklerini Mescid-i Nebevî mirasından almış olmalıdırlar. Hakikaten de bir mânâda Hz. Peygamber'in müesseseleşmiş yaşayışı demek olan dergâh en azından, işleyişindeki tasavvur itibarı ile Mescid-i Nebevî bütünlüğünü arz etmektedir.

Bir taraftan "Zâviyeler'de sonradan bazı ekollere dönecek eğitim metodları gelişirken, bilhassa Horasan Bölgesindeki Hangâhlara da devlet elinin uzandığını görmüş bulunmaktayız. Bu devirde Ribatlar müstahkem mevki olmuş karakterlerini, ve bâzı hâllerde, her zaman sûfi olması gerekmeyen mürebbî hocalara da tahsis edilebilmekte, kat'i mâhiyeti bulunmayan⁽²⁶⁾ müesseseler halinde devam etmekte idiler. Sûfi hareketinin her safhasında, bütün İslâm Asya'sında Makdisî'nin züht ehli dediği ve sûfilerle hiç de hoş olmayan mücahid Karramîler tarafından tesis edilen Hângâhlar da mevcuttur.⁽²⁷⁾

Zâviyelerde, üstadlar tarafından geliştirilen eğitimin, halifeleri tarafından da ihdas edilmiş metod üzere şuurlu olarak sürdürüleceği şüphesizdi. Böylece zâviye ve hângâhlarda manevî tevârüs, teşkilâtlanma ihtiyacını doğururken, yapılar da sûfi yurtları olmaktan mukaddes yerler olma istikametinde değişiklikler göstermeye başlamıştır.

(21) Hicrî 881 yılında Molla Câmî'nin eldeki mazemeye göre, yazdığı kitapta geçen hikâyenin sıhhatinden hemen hemen bütün araştırmacılar şüphelidir. Bkz. (Spencer Trimmingham, Sûfil Orders, s. 5, 4. not; A. Yaşar Ocak, Zâviyeler, V.D. XII, s. 247; A. Işık Doğan, Tarikat Yapıları, İ.T.Ü. 1977, s. 17-19).

(22) "Anın sebebi ol idi ki Mir-i Tersa bir gün şikâre gitmiş idi ve yolda gördü ki bu taifeden iki kimse birbirleri ile buluşuyor ve elleriyle birbirini tutub koşuyorlar ve hemin orada yine oturuyorlar ve taandan neler var ise ortaya koyub yidiler. Bâdehu vidalaşub gittiler. Emir-i Tersa'ya onlarun birbirleriyle muamele ve ülfetleri hoş geldi. Anlardan birini çıkırdı ve sordı ki "Ol müarakat ettiğün kim idi?" Ayıdı "Bilmezem ve yine sordı ki "Mülâkatınıza sebep ne idi?" Ayıdı "Nesne değıldür." ve ayıdı "Ol kimse ne yirdendür bilür misin?" Ayıdı "Bilmezem" Pes ol emir ayıdı "Birbirünüz ile ülfete sebep ne idi?" Ayıdı "Bu bizim tarîkimizdir" Emir ayıdı "Hiç sizün bir mekânınız var mıdır ki anda cem' olasız?" Ayıdı "Yoktur" Emir ayıdı "İmdi ben sizün için bir yer edeyim ki siz anda olasız" Pes varub Remle'de bir hankâh düzdü." İbn Ahmed Câmî, Nefahat-ül-Üns Min Hadarat'lî-Kuds (Lâmi Çelebi, Terc. ed., İstanbul, 1289, s. 86). (K. Candoğan, S. Malak (terc. ed.), İstanbul, 1971, s. 97).

(23) A. Yaşar Ocak, Zâviyeler hakkında neşrettiği muassal ve oldukça itinalı derlenmiş makalesinde (Zâviyeler, V.D. XII, Ankara, 1978, s. 247-269) "...Söz konusu zâviyenin Şam dolayları gibi, eski devirlerden beri Hristiyanlığın ve Yahudî mistiklerinin manastırlarının yaygın bulunduğu bir bölgede kurulmuş olması, bir bakıma dikkat çekicidir. Bu itibarla, o zamana kadar mevcut olmayan veya olmadığı rivayet edilen bu müessesenin tamamıyla olması bile, bazı yönlerde bu manastırlardan etkilendiği akla gelebilir. Nitekim Nefahat-ül-Üns'deki hikâye bu noktayı düşündürecek niteliktedir" demektir.

(24) Ahmet Işık Doğan ise, "Anlatılan bu olayda, bu kuruluşun daha ilk örnekleriyle, varoluş ilkelerine ters düşercesine kurumsallaşmaya başladığı kendini göstermektedir. Zira İslâmiyetin başlangıcından Hicrî II. Yüzyıla kadar geçirdiği evrim içinde oluşan koşullar ve bu koşulların bu kültür ve İnanca mensup kişilerde oluşturduğu gereksinmeler sonucu ortaya çıkan tarikatler, var olma nedenlerinin özü icabı, dış dünyasal, toplumsal öğelere bir tepki göstermek durumundadırlar. Tarikat tanımının ortaya koyduğu gibi, bu Yol'da maddesel, zâhirî değerlerden vazgeçmek, batinî, gerçek İnançlara yönelmek söz konusudur. Dolayısıyla bir tarikatın bünyesinde toplumsal öğelerin varlığı, bu kurumun varolma nedenine ters düşer" demektir. (A. Işık Doğan, a.g.e., s. 18-19).

(25) İlk misaller arasında kaydettiğimiz, Remle civarında gelenek olarak ilk zâviye diye bilinen eserin kuruluş rivayetinin yanında, İntiva ettiği gayri müslim emir motifi de, İslâmiyetin derûnî mânâlarına vâkif bir müesseseye ait ilk binânın tesisinde bir ayrılık teşkil ettiğinden, bâzı sorular sormak lüzumu kendiliğinden hasıl olmaktadır.

Kaynaklara geçebilen bu ilk zâviye plânı itibarı ile nasıl olmalı idi? Suffâdan itibaren sûfilerin toplandıkları evlerin plânları, ilk zâviyenin plânına ne derece tesir etmiş; evlerde yapılan müşterek sohbet ve ibâdetlerin müesseseleşmekte olan adâb ve erkânı mimârî sermaye aksettirilebilmiş mi idi? Diğer taraftan, baştan beri izâha çalıştığımız ve suffânın

Sûfî hareketini bir hoca tarafından bir nevi dinî tedrisat şeklinde yürütüldüğü ve daha tarikatler şekline girmedikleri bu noktada, terminolojide de karışıklıklar olduğu görülmektedir. Bu husus göz önünde bulundurulursa, Medrese-Tekke ayırımı yapılamayacağı gibi, mevzûumuzu teşkil eden müesseselere için zaman zaman ve değişik yerlerde zâviye Ribat, Hângâh, medrese seyrek olarak da Savmaâ, Düveyre ve Buk'a tabir⁽²⁸⁾ ediliyordu. Müteradif olan bu kelimelerin bölgelere göre bir veya birkaçının kullanıldığı ve bu hâlin medreselerin ve tarikatlerin teşkilâtlanma ve müesseseleşmeğe başladıkları XII. asra kadar devam ettiği görülmektedir.

Nitekim, benzer bir teşkilâtlanma seyri takib eden bu iki müessese için İbn Cübeyr, Suriye ve Mısır bölgelerinde bazı zaviyelere medrese tabir edildiğini,⁽²⁹⁾ hangâh ve ribatın fark gözetilmeden kullanıldığını⁽³⁰⁾ kaydetmekte; İbn Batûta da, hangâh kelimesinin batıya geçmediğini kabul edip müesseseye umumiyetle zâviye ismini vermektedir.⁽³⁰⁾ İbn Nuaymî'nin ise medrese, hangâh, ribat ve zâviye tabirlerini ayırdığı ve ayrı ayrı sayılar verdiği kaydedilmektedir.⁽³²⁾

Yine zikredilen kaynakların hemen hepsinde ribat ve hangâhların bir nevi misafirhane veya ikamet fonksiyonlu yapılar olduğu hususunda mutabakat görülmektedir.⁽³³⁾

İşte kat'i fonksiyon ayırımlarının bulunmadığı bu devrenin hemen akabinde, tasavvuf müessesine mekân teşkil etmiş bulunan binâlara -yine Mescid-i Nebevî geleneği ile Asya Menşeli geleneklerin birlikte müessir olduklarını zannettiğimiz türbe'nin girmesi ile, bu gibi yerlere, kudsiyet ifade edilir olduğunu da müşahede etmekteyiz.

Bâzi zâviyelerden bahseden İbn Dukmak, "Bunların çoğu pek küçük olup, şehrin dışında bulunmakta idi. Bunlar ekseriya dindar münzevîlerin meskeni olup, sonradan türbe hâline sokulmuştur. Ekserisi VI. asırdan kalmadır."⁽³⁴⁾ demekle, Zâviye tabiri hakkında kabul edebileceğimiz bir târifi de ortaya koymaktadır. Hemen aynı devirlerde türbe geleneğinin hangâhlara da girdiğini görüyoruz.⁽³⁵⁾

Böylece, hayatlarında, kendi inzivagâhlarında ekolleşmeye başlayan şahısların mânevî nüfuzlarını temsil eden türbeler vasıtası ile, bu halvetgâhların etrafında teşekkül eden zâviyelerde de bir büyüme bahis mevzuu olmaktadır.

İnzivagâh veya evlerden teşekkül eden bu zâviyelerin bir kısmının Dâr namı ile anıldığı da vâkidir. Nitekim, Kahire'de 569 yılında Salâhaddin (Eyyubî) tarafından kurulan hangâh veya zâviyeye önceleri Dar Said al Fu'adâ denildiği⁽³⁶⁾ bilinmektedir.

Arap ülkelerinde deyr denilen manastırlara benzemelerinden dolayı, ilk devir zâviyelerine de Düveyre, bâzân da savmaa isimlerinin verildiği, hattâ yine Salâhaddin Eyyubî'nin Mısır'da yaptırdığı büyük zâviye için Düveyret'üs Sûfiyye isminin kullanıldığı bilinmektedir.⁽³⁷⁾

Sûfî hareketin, tarikat müessisi pîrlere vasıtası ile değişik meşrepler veya yollar şeklinde ekolleşmeğe gittiği devre terminolojisinde iki ayrı tabirle karşılaşırız ki, bunlardan birisi Revak, diğeri ise Buk'a'dır.

Ahmed er Rifâî (Ö 578/1182)'nin Basra'da Vâsîr yakınlarındaki türbesi etrafında binlerce sūfinin oturduğu merkeze İbn Batûta Rivak tabir etmektedir.⁽³⁸⁾

Buk'a tabirine ise bilhassa Kazerûni tarikatı

ehemmiyetli bir yer işgâl ettiğini gördüğümüz Mescid-i Nebevî'nin, ilk zâviyelerin plân-fonksiyon tertibinde müessiriyeti ne idi? Yoksa ilk zâviye, Nefahat-ü'l-Üns'deki rivâyetin ilk nazarda, pek çok kimseye haklı olarak düşündürüleceği gibi, tamamıyla olmasa bile bâzi bakımlardan Şam dolaylarındaki Yahudi ve Hristiyan manastırlarının tesiri altında mı idi?

Halbûki Suffâ'da Hz. Peygamber'in kendilerine yakınlık iştiafı içerisinde bulunanlara tedrisleri ile başlayan; zühd ve takvâ safhalarını aşarak tasavvuf inkişaf eden mektep hiçbir inkiraza uğramadan devamlılık arz etmektedir.

İslâmî her nefeste yaşanan bir hayat telâkki eden ve ibtidâsından beri hayat tarzını Mescid-i Nebevî içerisinde Hz. Peygamber'in yaşayışında an be an takfî ve müşahede eden bu mektep, vücuda getireceği binâyı müşahede ettiği bu unsurlar bütünlüğü üstüne kurmayacak mı idi?

Bütün fonksiyonları ile Hz. Peygamber'in hayatını temsil eden bir külliye olduğunu evvelce ifade ettiğimiz Mescid-i Nebevî'yi en azından fonksiyon münasebetleri olarak kendisine örnek almayacak mı idi?

Müşterek terbiyenin, müşterek görgünün, müşterek felsefenin pişirilip kotarıldığı bir dergâha acaba bir gayrimüslim emir tarafından can verilebilir mi idi?

(26) Spencer Trimmingham, a.g.e., s. 20.

(27) J. Pedersen - S. Eyice. İ.A. Mescid Mad. Hangâh ve tekkeler bölümü; a.g.e., s. 6.

(28) İ.A. Mescid Mad.; A. Yaşar Ocak, a.g.e., s. 248-249.

(29) İbn Cübeyr, Rihle, (De Goeje nşr.), Leiden 1907'den naklen, aynı yerde; İ.A. Mescid Mad.

(30) İ.A. Mescid Mad.

(31) İbn Batûta, Tuhtetün-Nuzzar fi garaib i'l-Emsâr l'-'dan naklen aynı yerde

(32) Aynı Yerde

(33) Bu yapıların gerçek hüviyetleri ve geçirdiği safhalar üzerinde ileride durulacaktır.

(34) Pedersen-Eyice, İ.A. Mescid Mad.

(35) Spencer Trimmingham, Sufi Orders, s. 21

(36) Makrizî'den naklen, İ.A. Mescid Mad.

(37) Corci Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi (Zeki M. Terc. ed.) I.C., İst. 1329, s. 239; A.Y. Ocak, Zâviyeler, s. 249, İ.A. Mescid Mad.

(38) İbn Batûta'dan naklen, İ.A. Mescid Mad.; Mustafa Tahralı, Ahmad al Rifâî (512/578-1118/1182), Saviâ, Son Deuvre et sa Tarîqa, Doktora tezi, daktilo nüsha, Sorbonne, Paris 1973, s. 154.

ile alâkalı terminolojide rastlamaktayız. Nitekim Fuad Köprülü "Abû İshak Kazerûnî (Ö 426/1034) tarafından kurulan Kazerûniye tarikatının, daha şeyhin hayatında tesis edilmiş altmış beş ribâtı vardı, ilk kaynaklarda bu tekkeler hakkında ekseriyetle ribat, bâzan hanekâh – nadiren de buk'a– istilâhı kullanılmaktadır" demektedir.

Çok çeşitli isimler altında, tâli farklarla, sûfilerle alâkalı aynı müesseseye mekân vermiş bulunan, binâlara, geniş İslâm âlemi içerisinde kısaca bir nazar atfedecek olursak, karşımıza, tarih içerisinde birbiri üzerine, birbiri yanına eklenmiş âdeta çok sıkı bir doku çıkmaktadır.

Evvelce de ifade edildiği üzere, bilhassa Mağrip ve Kuzey Afrika'da ribatlar şeklinde başlayıp, zâviyelere dönmüştür. Ribatların en eskilerinden biri 150/767'de Abbâdân'da Abd ül Vahid b. Zeyd'in müridleri tarafından kurulmuş ribattır. Bu bölgede müstahkem mevki mahiyetindeki ilk ribatlar arasında Abbâsi valisi Hartama'nın kurduğu Manastır ribatı (179/795) ve ağılebilerin kurdukları Sus ribatı (206/821) sanat tarihçileri arasında çok meşhurdur. Fakat mâhiyet değiştirerek, bir velinin türbesini de içine almak sureti ile zâviye hâlinde görülen ilk örneklerden biri de Cezayir'de Tlemsen şehrinde, Ebû Medyen (Ö. 595/1197) isimli bir sûfinin türbesi etrafındaki Ribat'ül-Ubbad diye bilinen binâlar topluluğudur.

Hulefâ-i Raşîdîn devrinde, İslâm âlemine katılmış olan Mısır ve Ortadoğu'da durum bir miktar değişiklikler arz etmekte, ribat ve hangâhlar, hudut bölgelerinde bulunanlardan farklı olarak, iskân ve kolonizasyon faaliyetleri ile alâkalı olmaktan ziyâde sûfi hareketlere bağlı kalmaktadır. Nitekim Mekke'de, en eskileri H. 400 yılından önceye ait 50 ribatın bulunması ve bunlardan bir kısmının kadınlara ait olup, bir kısmının da misafirhâne gibi kullanılması,⁽³⁹⁾ bu değişikliği göstermektedir.

Horasan ve Maverâünnehir'deki misâlleri Türkler ve Anadolu zâviyeleri ile alâkalı olduklarından dolayı, gelecek kısımlarda ele almağı doğru bulduğumuz için, burada, bu bölgede Mısır ve Suriye'den birkaç örnek vermekle⁽⁴⁰⁾ iktifa edip, fonksiyon münasebetleri ve bunun menşei meselesine girmek yerinde olacaktır.

Mısır'da ilk tesis edilen zâviyelerden biri olarak Dar-Said el Su'eda (561)'dan evvelce bahsetmiştik. Buradaki merkezî hangâh'a –ki başında bir nevi üstün makam sahibi "Şeyh'uş-Şüyuh" bulunmakta idi– da Düveyret'üs-Sufiyye ismi verilmekte idi. Mısır'daki 706/1306-7 tarihli Baybars Hangâh'ında 400, Siryâküs Hangâhın-

da ise 100 sûfinin oturduğu, Sultan Kalavun'un zâviyesinin ihtişamı; Ezher camii yanında da Ak Buğa Hângâh'ının bulunduğu da tarihî kaynaklarda zikredilmektedir.⁽⁴¹⁾

Yine aynı kaynaklar Lübnan'da İbrahim Edhem (783-?)'in türbesinin bulunduğu zâviyeyi; Şam dolaylarında Nureddin Zengi zâviyesini ve Hangâh-ı Sümeysatiye ile Hangâh-ı Hâmîye'yi; Nasır Li Dinillah tarafından kurulan ribatları ve hattâ Abaka Han'ın valisi olarak Bağdat'a tayin edilen tarihçi Cüveyni'nin yaptırdığı ribatları sayarlar.

Görüldüğü üzere daha ilk devir tekke ve zâviyelerinden biri gerek terminoloji, gerekse fonksiyon bakımından çeşitli karışıklıklar ortaya çıkmaktadır. Bunun asıl sebebi müesseseye bir bütün olarak değil de, zamana ve şahıslara göre ağırlık kazanan fonksiyonlarına bakılarak hükmedilmesinden ileri gelmektedir. Bu husus son zamanlara kadar da devam edegelmiştir.

"19. Asır ortalarında bir Fransız yazarın verdiği, Cezâyir'deki zâviyelere ait malûmat büyük bir tekkenin durumunu belirtmek bakımından hayli mühimdir. Yazar Cezâyir'deki bu tekkelere benzer, hiçbir müessesenin Avrupa memleketlerinde olmadığını söyledikten sonra şöyle der: Tekke müesseseyi inşâ eden şahsın ve ahfadının Türbe ve Mezarlığı olarak kullanılmamaktadır. Buraya, o müesseseye bağlı mürid ve şahıslar belli zamanlarda ziyâret için gelirler. Müslümanların ibadetlerini müştereken yapmak için kullandıkları bir Cami'dir. Okuma, yazma, aritmetik, coğrafya gibi ilimlerin öğretildiği bir mekteptir.

Alimlerin zaman zaman toplanıp, tarih, hukuk veya ilâhiyat ilimleriyle ilgili bir meseleyi görüşüp münakaşa ettikleri, kararlar aldıkları bir yerdir. Kanunun takip ettiği bir mazlumun veya düşmanın kovaladığı bir şahsın barınma imkânı bulduğu, dokunulmazlığı olan sağlam bir melce'dir. Seyyahların, Hacıların konakladıkları bir han'dır. Hastaların, sakatların ve çaresizlerin başvurdukları bir dânilâceze ve hastanedir. Fukaranın yiyecek içecek ve giyecek bulduğu bir imârathanedir. Haber alınıp, haber ulaştırılan bir haber merkezidir. Zamanın tarihini yazan âlimlerin gelip gittiği, âlimlerin eserlerini bıraktıkları bir kütüphanedir" der ve şunları ilâve eder: "Bu zâviyeler, vakıflardan gelen pek

(39) İ.A. Mescid Mad.

(40) Orta Doğu'daki ilk zâviyeler İbn Batûta (Tuhfetun-Nazar) İbn Cubeyr, (Rihle), Makrizî, (El-Hitât) ta ferruatlı şekilde anlatılmakta; bunların geniş bir nüfusası ise A. Yaşar Ocak (Zâviyeler) tarafından verilmiştir.

(41) İ.A. Mescid Mad.

çok mal ve mülke sahiptirler. Ayrıca sadaka, hediye ve teberrularla beslenmektedir. Her tekke pek çok hizmetkâr olup, tekkeye gelip giden ziyaretçi, derviş, seyyah, âlim, talebe, hasta ve fakara-ya hizmet etmekte ve tekkenin ve ona bağlı evkâfın işleriyle meşgul olmaktadır. Buna Cezâyir'in adetâ tekkelerden meydana gelmiş veya tekke merkez olmak üzere, bir nevi kazâlar halinde içtimâî-coğrafi kısımlara ayrıldığını söyler ve madem ki bu tekkeler adeta bir mektep gibi faaliyet göstermektedir. O halde bu müesseselerin hamle ve faaliyetlerini "Akademik" bir hamle ve gelişmeye tekabül eder, diyerek müşahedelerini bir hükme bağlar⁽⁴²⁾.

Fonksiyonda görülen bu tenevvü, sanki tasavvuf felsefesinin kesretle vahdet, vahdetle kesreti müşahede etmesi ve halka hizmetin, Hakka hizmet olacağı idrakinin bir tezahürüdür. Kaynağı hiç şüphesiz Hz. Peygamberin hayat tarzındaki küllî idrâk; ilk tatbikat zemini de Mescid-i Nebevî'dir.

Gayrı şûrî de olsa bahis mevzuu, gelenekler sûfi hareketler içerisinde o derece devamlılık sağlamıştır ki; Mescid-i Nebevî'yi teşkil eden hemen bütün unsurlar, dergâhlarda, bâzân mânâ bâzân da remiz olarak vücut bulmuştur.

Dergâh avlusu umumîden husûsiye doğru peşpeşe sıralanarak, bir taraftan belli bir nizâm içerisinde halkla teması ve iç işleyişi hazırlamakta; bir taraftan da "cennet bahçelerinden bir bahçe" olmağa benzer mânevî bir hüviyet kazanmaktadır. Gerek Hacı Bektaş, gerekse Mevlâna dergâhlarındaki keyfiyet bu husûsu teyid eder mahiyettedir.

Hz. Peygamber'in evi, evvelce bahsedilmiş olduğu darül-Ümerâ'ya tebdil olunduğu gibi, dergâhlarda, şeyh evi odası veya makâmı olmakla belki de, aynı derûni manâyı gelenek olarak tevarüs ettirmiştir. Suffâ derviş hücreleri ile can bulurken tedris ve ibadet için bâzı hallerde eyvan, bâzı hallerde semâhane gelişmiştir. Adı semâhane olsun, meydan olsun, mescid olsun, dergâhlar içerisinde mevcut bulunan bir kısım derûnî ibâdete mekân teşkil ederken, Hz. Peygamberin mescidini temsil etmekte idi. Ayrıca, itikâf mahalli kulübeler, çilehâneler; avludaki kuyu şadırvana; günlük işlerin yapıldığı mahal matbaha dönerken, Mescid-i Nebevî'nin ev-mescid olarak bütünlüğünün dergâhlara intikal ettiği hemen farkedilmektedir.

O halde şu kânaâti ifade edebiliriz ki: Nasıl zulla, mescid ve camîyi meydana getirirken, zaman ve şartlara göre, sanat geleneklerine tabi olarak, bir tekâmül gösteriyorsa, Mescid-i Nebevî'deki parçalardan teşekkül etmiş bütünlük, yâni mimârîyi meydana getiren fonksiyon, münasebetlerindeki küllî idrâk de coğrafi, tabii ve tarihî şartlarla san'at

temayüllerine tâbi olarak geçirdiği istihalelerle müesseseseleşmiş ve bu gelenek tekke yapılarına intikal etmiştir.

O halde, ele alacağımız, Anadolu Tekke ve zâviye mimârîsinin de bir unsuru olan fonksiyonun, en azından gelenek veya imaj olarak, menşeyini Mescid-i Nebevî'de aramak icab etmektedir. Fakat mimârî bu kadarla izah edilemeyeceğine göre, bu imajın Türklerin eski yapı gelenekleri ile alâkasının ne şekilde kurulduğu; zaman ve şartlara göre Anadolu'ya nasıl intikal ve burada nasıl tezâhür ettiği meseleleri de ayrıca ele alınmalıdır.

Anadolu'daki sûfilerin toplandığı yerler ve tarikat binalarının en eskisi incelendiği takdirde, Türklerin tekke ve zâviyelerinde de aynı ev-mescit-merkez motifinin bulunduğu görülmektedir ki, bunun da "12000 Ashab-ı Suffası" bulunduğu Ahmed Yesevî dergâhındaki suffâ geleneği ile alâkası olması gerektir. Yalnız burada değişen husûs, plânın D â r olma vasfının ortadan kalkıp, dört eyvanlı Orta Asya Türk şemasının kullanılmasıdır.

İslâmdan Önceki Türk Mimârisinin Tekke ve Zâviyelere Tesirleri.

Sûfi geleneği içinde anlatmaya çalıştığımız, Mescid-i Nebevî, yâni, mescit-ev unsuru ile Orta Asya tipi ev şeması telif edilebileceği gibi, Türklerin İslâmiyeti kabullerinden evvel kurdukları, bâzı dinî-içtimâî müesseselerin ve bunlara mekân teşkil etmiş bulunan binâlarının da yine aynı sûfi hareketlere hizmet edecek karakterde olması nazarı dikkate alınırca, Anadolu'daki tekke ve zâviyelerin bilhassa ilk örneklerinde karşılaşılan merkezî kubbeli plân tipinin izâhında muteber bir yol bulunmuş olur kanaatindeyiz.

Hakikaten Konya'daki Sahip Atâ Hangâhı olsun, Tokat'da Gök Medrese yanındaki Dânişmentli zâviyesi olduğunu tahmin ettiğimiz yapı olsun, merkezî bir kubbe ile örtülü avlu etrafında tertiplenmiş dört eyvanlı plân şemasına göre kurulmuş pek çok Orta Asya binâsı ile yakın bir benzerlik arz etmektedir.

İlk devir sûfi hareketleri hakkındaki tetkikler, mevzûumuz bakımından, hemen her cihetten olduğu kadar, bu husûsun vuzûha kavuşturulmasında da ehemmiyet arz etmektedir. Böylece tekkelerin mimârî bakımdan bir koldan da medreselerde olduğu gibi⁽⁴³⁾, menşe itibarıyla Orta Asya ev mimârîsine bağlanabileceği bir mesnet daha bulmuş olacaktır.

(42) E de Nevev (Les Khavan, s. 16-18)'dan naklen Mustafa Tahralı'nın lütfettiği notlarından.

(43) Abdullâh Kuran, Anadolu Medreseleri, Ankara, 1969.

Yapılan son araştırmalara göre, Horasan ve İran bölgelerinde "sûfî organizasyonların ilk safhası bir grup talebe ve müridin, bir hoca etrafında halka teşkil etmesi idi. Horasan'da böyle grupların toplandıkları yer Hangâh denen merkezlerdi. Bu, gâye uğruna husûsen tasarlanmış bir binâ değil, basitçe, şeyh ve dervişleri barındıracak şekle tahvil edilmiş herhangi bir meskeni. Böyle bir merkez, binâdan ziyade halkayı teşkil eden şahıslara bağlı idi. Yine de kullanılan binâlarda toplantı (cemaat veya cemaat-hane) ve ibadet (musalla) için odalar yanlara alınmıştı. Ekseriya halkalar bir sene veya daha uzun müddet devam ederdi"⁽⁴⁴⁾.

Bu mâlûmatta, gâye mimâriyi çözmek olamamakla birlikte verilen târifler mevzûa bir hayli aydınlık getirmektedir. Sarahaten belirttiği üzere, ilk hangâhlar için bahis mevzuu olan şema, odaların yanlara alındığı, merkezî hattâ kubbeli bir plân şemasıdır.

Merkezi Plân Tasavvuru:

Gerek Orta Asya evlerinde, gerekse külliyelelerinde görülen bu merkezî plân tasavvuru, en eski çağlardan beri Türkler tarafından bilinen, hattâ kudsîyet atfolunan bir husustur.

Türkler tarafından en eski devirlerden beri, dört esas ciheti merkeze bağlayan "dört belirt yol" haçvârî şema arzeden bir sembol olarak mukaddes addedilmekte; proto-Türk Chou'lardan (M.Ö. II bin) başlayarak proto-Peçenek'lerde ve budist'lerde şehir plânları dahil pek çok yapıda kullanılmakta idi⁽⁴⁵⁾.

Mandala, Türkçe adı M a n d a l şeması (Şek. 5.), "Ordu (hükümdar şehri) kurganının dört cihete Türkçe tabiri ile dört yingak'a nâzır, murabbâ plânı, Chou devrinde ve Buddhistlerde yer yüzüne atfedilen şeklin remzi idi... Chou tasavvurlarına göre, kosmik merkezî dağ, yâni hükümdar ordusunun mevkii, Uygur Türkçesinde Altun Kazkuk denen ve yeri değişmeyen Kutup Yıldızı ile mevsimlerin seyir boyunca Altun Kazkuk'un etrafından dönen Yitiken, yâni Büyük-Ay yıldız manzumesinin tam altında idi"⁽⁴⁶⁾.

Gerek Türklerdeki bu şehir plânlarının, gerekse aynı şemayı kullanan külliyelerin mihverlerinin kesişme noktaları olan merkezlerinin, gök yüzü ile alâkasının kurulup kudsîyet kazanmasına mümasil bir tasavvur da islâmî gelenek içerisinde müşahade edilmektedir. Bâzı Hadis-i Şeriflere istinâden bilinmektedir ki "Kâbe (Beytullah) arş altındaki câmiin o derece hizasındadır ki, bu câminden atılacak bir taş, Kâbenin damına düşer"⁽⁴⁷⁾.

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere Buddhist inançların tesiri altındaki Türklerin, ev, külliye, hattâ mâbed şemalarında kullandıkları tasavvurla-

rı, İslâmiyet ile telif etmemelerine hiçbir sebep bulunmamaktadır. Bilâkis, islâmî Beytullah inancı ile Türkler'deki mandal şemasının merkezini teşkil eden, kâinatın hükümdârı motifleri kolayca birbirine intibak ederek, ilk devir Türk tekke ve zâviyeleri diyebileceğimiz ribat, hangâh gibi külliyelerin ortaya çıkmasında rol oynadığı söylenebilir.

Külliyeler:

Türklerde bu türlü tasavvurlar üzerine dinî, sivil, askerî maksatlarla kurulmuş külliyeler eski zamanlardan beri kullanılmagelmışti. Kaldı ki Buyan külliyelerinde hem toyn (Buddhist rahibler), hem de rahib olmayan fakat dinî kültür arayan talebeler tahsil görmekte ve bu talebeler de mahava (inzivaya çekilenler) ve brahmacarin (dünyevî hayatı irtihab edenler) diye ikiye ayrılmakta idiler⁽⁴⁸⁾. Bu gelenekte de Mescid-i Nebevî'den intişar eden ve evvelce izah edilen, ilk devir sûfî merkezleri arasında münasebetler kurulabilmektedir.

Haçvârî, merkezî plânlı şemadan teşekkül etmiş, ilk Orta Asya külliyesi ve ribatları da, islâmiyetten evvelkiler gibi müstahkem duvarlar içinde idi. İç kısımda kubbeli Türk çadırından mülhem hücreler yer almakta idi. Bu hücrelerle inzivâya çekilmek arasındaki bağı islâmî sûfî gelenekleri ile izah mümkün olmakta; hattâ "Hz. Muhammed'in inzivaya çekilip oruç tuttuğu çadıra Siyer kitaplarında K U B B E T U T - T U R K İ Y Y A H dendiği gibi, ribatlarda da hücrelere inzivaya çekilip oruç tutulan yer anlamına, savma'a denirdi"⁽⁴⁹⁾. Tekke binasını ifade etmekte kullanılan, bir terim olarak savma'a üzerinde daha evvel durmuştuk.

Bu tip haçvârî plân ve merkezî kubbeye sahip şema, Orta Asya'da gerek göçebe kurganları, gerek stup ve navas gibi mezar yapıları, gerek ateşgede, gerek payan gibi yapılarda görülmekte; "X - XI. Yüzyıl Buddhist Uygur metinlerinde, dört cihete nâzır haçvârî plân, her ev (mabed, balık) için şart sayılmakta"⁽⁵⁰⁾ idi.

Bugünkü Kırgızistan'da bulunan Taş Ribat (Şek. 6.) ve Tirmiz'deki Kırk Kız (Şek. 7.) hemen aynı şema üzerine tertiplenmiş "han veya ordu gibi, kalabalık kimselerin oturmasına mahsus binâlar"⁽⁵¹⁾ olabilecekleri gibi, aynı zamanda, başlan-

(44) Spencer Tirimingham, a.g.e., s. 166.

(45) Emel Esin, Muyanlık, Malazgirt Armağanı, Ankara, 1972.

(46) Emel Esin, a.g.e., s. 76.

(47) M. Hamidullah, Müesseseler, s. 25.

(48) Emel Esin, Muyanlık, s. 79.

(49) Emel Esin, a.g.m., s. 91.

(50) Emel Esin, Türk Kubbesi, S.A.D. III, Ankara, 1971.

(51) Emel Esin, Muyanlık, s. 92.

gıçta mürebbî bir hocanın evi etrafında şekillenmeye başlayan sûfi merkezlerine misal teşkil edecek karakterde yapılar olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Astane Baba ve İbn Zeyd gibi⁽⁵²⁾ (Şek. 8 - 9) türbe veya kabirler etrafında teşekkül eden külliye-ler, nazar-ı dikkate alındığı takdirde, tekkelerin tekâmülünde Orta Asya geleneklerinin tesiri, bir defa daha sarahatle görülecektir.

Aslında bu tip eski misalleri, ribattan tekâmül edecek han mâhiyetindeki yapıların değil de, tekke ve zâviyelerin menşei gibi kabul etmek daha uygun olacaktır kanaatindeyiz. Zirâ Budistlere ait olduğu ifade edilen bu külliye-ler, âyende ve revendeye hizmetten öte dini karakterli yapılar olup, mahiyet itibarıyla tekke ve zâviyelerle benzerlik arz etmektedir.⁽⁵³⁾

Eski Türk külliye-leri islâma adanırken, bir taraftan da aynı şemadan mülhem yeni islâmî külliye-ler yapılmakta, ribatlar, hanlar, muyanıklar (imâret), bihar (vidar = medrese) yanında h a r e m denen Ahmed Yesevî külliyesi gibi tekkeler de binâ ediliyordu⁽⁵⁴⁾.

Nitekim Arapların ribat ve hangâh teşkilât-ları Mâverâün-Nehr'e gelmezden evvel, Budist külliye-leri birer dinî-içtimâî ve hayır⁽⁵⁵⁾ müessesesi olarak eskiden beri Türkler arasında hayatiyetini devam ettirmekte idi.

"Askerî Arap ribatının hangâh haline dönüş-mesi de aslında, Orta Asya'daki Türklerin durumuna ters düşecek bir manzara arz etmez. Hânagâh-Zâviye, bilindiği üzere dinî ve sosyal bir mahiyet taşır. Öte yandan hayır yapma zihniyeti de, bu bağlılığa sahiptir. Bu ise Budist Türklerin hayır yapma adetleri ve Budist manastırlarının dinî ve sosyal yönü ile paralellik arz eden bir durumdur...

Gerek Hânagâh (zâviye), gerekse kervansaray mahiyetli ribâtın, gelir getirmek için yapılmadığı, bunda dinî düşünceden hareketle, daha çok sosyal amaçlı bir hayırda bulunma zihniyetinin esas olduğu unutulmamalıdır"⁽⁵⁶⁾.

Hem plân şeması ve bu şemadaki mütalâalar, hem de dinî-içtimâî telâkkileri bakımından, ilk devrin tekke mahiyetindeki binâlarına tesirini gördüğümüz, Türklerin eski külliye-lerinden başka münferit yapıları da islâmla birlikte mahiyet değiştirecek sûflerin ilk merkezlerine tesir eder olmuştur.

Hakikaten de Uygur şehri Toyuk'ta, Budist devre ait mezar yapısı olduğu kabul edilen binâ, İslâmîyetin Uygurlar arasında yayılması ile Eshab-ı Kehf türbesi olarak isimlendirilmiş, aralarında 1397 tarihli Ahmet Yesevî külliyesi de dahil olmak

üzere, tesir ettiği Karahanlı ve Selçuklu eserleriyle, bir taraftan Türk mimarî geleneğindeki devamlılığı bir misâl teşkil ederken, diğer taraftan da müesseselerde görülen değişmelere örnek olmuştur.

Diğer taraftan "Orta Asya feodolizminin icabı, şato tipi yapıları"nın da müstahkem karakterlerinden dolayı İslâmîyetle birlikte, evvelâ askerî ribata, sonradan da hangâh ve kervansaray tahvil edilebileceği; hattâ İbn Hallikan'ın Mâverâün-Nehir'de bulunduğu bahsettiği "10000 ribat" sayısına ancak bu şekilde ulaşılabilceği kanaati de hâkimdir⁽⁵⁷⁾

Görülüyor ki, dinî mahiyetteki eski Türk Külliye-leri, içtimâî telâkkiler ve dinî tasavvurlardan dolayı Türklerin İslâmîyeti kabulleri ile birlikte tekke ve zâviye-leri plân şemalarına kadar tesir ederken, sivil mimârî örnekleri olan külliye-lerde dolaylı olarak yine aynı yapı türleri üzerinde müessir olmuşlardır.

Evler

Esas itibarıyla sûflerin ilk devirlerde evlerde toplandıkları nazarı itibara alınacak olursa, şato tipinde müstahkem olsun veya olmasın, evlerin, birer sûfi merkezi gibi telâkki edilip, sonradan hangâha tahvil edilmiş olma ihtimali üzerinde de durmak icab etmektedir. O halde Anadolu'da menşeiye tekke ve zâviye mâhiyetindeki binâlarda görülen şemaları bir taraftan da Orta Asya evlerinde aramalıyız.

(52) Ruğaçenkova, Türkistana, 287-88, s. 34-35.

(53) Bu hususta Mustafa Cezar'da "Yine Sayın Emel Esin aynı etüdünde, kervansaray ribâtının Budist külliye-lerden geldiği görüşünü savunmaktadır. Pek çok kaynağa başvurmak suretiyle kaleme aldığı bu araştırmasında, "Budist Türklere ait külliye-lerin ki bunların dinî yapılar olduğu yazıda belirtilmektedir Türklerin İslâmîyeti kabulleri üzerine İslâmî şekle çevrildiğini, böylece İslâmlaşan Budist külliye-lerin ribât hâline geldiğini kaydetmekte, bu ribâtların ise kervansaray olduğunu sonuç halinde izaha çalışmaktadır. Oysa yazarın gösterdiği tarihî deliller, İslâmlaşan Budist külliye-lerin kervansaray değil de mescid ve özellikle zâviye mâhiyetindeki kurumlara dönüştüğüne işaret eder hâlidir" (Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimârlik, İstanbul, 1977, s. 174-75) demektedir. Bu fikir bize de mâkul gelmektedir.

(54) Timurlu devrinden kalma yeni şekli hakkında mâlûmat sahibi olduğumuz bu külliye-nin Hakanlı devrine ait hâli (A. Mankovskaya, "İstoriya Arhitektura Arheologičeskie Nabludenniye po Restovratzii Kompleksa Hoca Ahmed Yesevî", İZV. AN. Kaz., Seriya İstorii, Arh. i. etnogr. AA 1958) adlı yazısında anlatılmakla birlikte, maalesef görülemediştir.

(55) Budist Türklerin hayrat maksadı ile meydana getirdikleri vakıflar bilinmektedir (BKz. W. Ruben, Budist Vakıflar Hakkında, Vakıflar Dergisi II. s. 173; İsmet Binark.

(56) M. Cezar, Şehir ve Mimârlik, s. 176-177.

(57) Mustafa Cezar (Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimârlik, İstanbul, 1977, s. 77, s. 175-176). Şehir-ler haricinde kalmış, şato tipi bazı yapıların bir müddet için hangâh olarak kullanılmış olabileceklerini, sonradan kervansaray tahvil edildiklerini kaydetmektedir.

Nitekim, Galina Puğaçenkova tarafından neşredilen Orta Asya Evlerinde⁽⁵⁸⁾ bu plân şemaları görülmektedir. 6-7. asırdan kalan evlerin bâzıları, bir avluya eyvanla açılan kubbeli, odalı plân elemanını; bâzıları ise eyvanların açıldığı kubbe ile örtülü bir avluyu hâvidir.

Merv ve Tirmiz civarında yapılan kazılarda ortaya çıkan IX-XII. asra ait meskenlerin en bariz hususiyetleri, merkezî bir hacmin etrafında haçvârî olarak dört eyvan veya muadili unsurların yer almasıdır. Odalar köşelere yerleştirilmiştir.

Evlerin bu plânları, bir taraftan evvelce ifâde edilen, Türklerin kadim ve mukaddes mandal şeması geleneğini devam ettirirken, ileride, Anadolu'ya, hattâ Mısır'a kadar intikal edecek zâviyeler, medreseler, hamamlar ve meskenler dahil, çok sık görülen plan tipine menşe ve misâl teşkil etmiştir denilebilir.

İlk devir Osmanlı mimârîsinde görülen imâret tipi -zâviyeli câmi- Tabhaneli Câmi'lerle alâkalı geniş araştırmasında Semavî Eyice de "...Yapı şeklinin menşei olarak kâh medrese, kâh "kubbeli medrese", kâh ev, kâh "kapalı yunan haçı Bizans kiliseleri" ...nin gösterildiğini, ancak Bizans kiliseleri ile bu tip yapılar arasında zâhirî bir benzerlikten başka, hiçbir ilgi kurulamayacağını kaydetmekte, prototiplerin menşeden doğrudan doğruya ilham aldıklarını belli eder yaradılıştaki olduklarını ifâde ederek, "Prototipleri şüphesiz İslâm öncesi Asya yapı sanatına kadar inen dört eyvanlı, (bâzı hallerde eyvan sayısı üç, hattâ iki olabilir) ortası avlulu binalar, Türkler ile Anadolu'ya gelmiş ve burada hızlı bir gelişme sonucunda yeni şekillerin doğmasına yol açmıştır"⁽⁵⁹⁾ demektedir. Bu bizim de benimsediğimiz görüştür.

Bahis mevzuu evlerden Kara Tepe'de ortaya çıkarılan 6-7. asra ait ev şemalarında⁽⁶⁰⁾ müşahede edilen kubbeli oda -eyvan- avlu münasebetleri, (Şek. 10) hemen bir asır sonraya tarihlenen Sulu Köşk (Şek. 11) ve Haram Köşk (Şek. 12) ve diğerleri gibi (Şek. 13) yapılarıdaki⁽⁶¹⁾ kubbe-eyvan münasebetleri ile birleştirilirse, Anadolu'daki zâviye-kapalı medreset⁽⁶²⁾ plânlarının primitif örneklerinin hazırlandığı safhaları ortaya çıkacaktır.

Haram Köşk denilen yapı ile Çorum'un Alaca kazasındaki Hüseyin Gazi Tekkesi diye bilinen binâdaki bindirmeli, çapraz tuğla sıraları tarzında yapılmış ve ince birer koridoru örtmekte kullanılan tonoz elemanı, mukayese edildiği takdirde, Anadolu'ya intikalinde sadece plânda değil, tâli unsurlarda da vâkî olduğu söylenebilir (Şek. 14).

Anadolu'da tekke mâhiyetindeki binaların ilk örneklerinde gördüğümüz merkezi kubbeyeye açılan bir ilâ dört eyvanlı, odaların kenar ve köşe-

lere alındığı şemanın ortaya çıkışında Merv ve Tirmiz bölgelerindeki ev plânlarının ehemmiyeti büyüktür.

Merv'deki bir ev, merkezî kubbeli hacmin etrafına, bir kısmı merkeze açılmayan odaların yerleşmesi sureti ile şekillenen şemasıyla⁽⁶³⁾ (Şek. 15), bilhassa, Niksar Yağbasan Buk'asını hatırlatırken; yine aynı bölgedeki bir başka ev de, merkeze açılan dört eyvanı ile⁽⁶⁴⁾ (Şek. 16) Tokat Gök Medrese yanında ortaya çıkarılan⁽⁶⁵⁾ Danişmentli devrine ait olduğu tahmin edilen prototip zâviye plânı ile yakın bir benzerlik arz etmektedir.

Sultan Kale'deki yapının üst kat plânı,⁽⁶⁶⁾ kapalı medreselerde olduğu kadar, mevzuumuz bakımından da ehemmiyetlidir. Zira sekizgen üzerine oturtulmuş merkezî hacim, kenarlarda eyvanlara; köşelerde hücrelere bağlanmakla, hattâ aralarda mâhiyeti bugün için meçhul bir takım koridor hacimleri ile (Şek. 17-18), Konya Sahib Atâ hangâhının bir prototipi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sûfilerce benimsenen 'Peygamber'in Evi' motifli veya geleneğinin, Ehl-i Suffâ'nın Mescid-i Nebevî'deki hayat tarzını yakînen müşahede etmesinden doğmuş olabileceği nazariyesi üzerinde evvelce durulmuştu. Dâr, yâni avlulu Medine evi şeklindeki Mescid-i Nebevî'deki ev, mescid, suffâ, İdare Merkezi gibi fonksiyonların birbiriyle münasebetinin kesretindeki bütünlük; bir başka tâbirle, Peygamber Evi vasfının sonraları, ilk sûfilerce evlerin birer sûfi merkezi olarak kullanılışı sureti ile de devam ettiği müşahede edilmektedir. Ev geleneğinin şekillenen bu mânânın, gezici dervişler vasıtası ile Horasan ve Mâverâünnehr'e taşı-

(58) G.A. Puğaçenkova, Puti Razvitiya Arkhitekturi Yuznogo Turkmenistana Porı Rabovladieniya i Feodalizma, Moskova 1958, s. 137-141, 154, 156, 158, 209, 213. Plânların bazıları da Doğan Kuban (Kaynak ve Sorunlar, 1956, Sek. 6-7); Abdullah Kuran (Medreseler, s. 9) ve M. Cezar (Şehir ve Mimârlık, s. 216-19) tarafından nesredilmiştir.

(59) Semavî Eyice, İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimâî Bir Müessesesi, Zâviyeler ve Zâviyeli Câmiler, İ.U. İktisat Fak. Mecmuası, c. 21, s. 1-4, İstanbul, 1963, s. 14-15.

(60) Puğaçenkova, Turkmenistan, s. 141.

(61) Puğaçenkova, a.g.e., s. 149-161.

(62) Doğan Kuban, Sulu Köşk plânını sadece kapalı medreselerin primitif bir örneği olarak göstermektedir (Kaynak ve Sorunlar, s. 48).

(63) Puğaçenkova, a.g.e., s. 206; Kuban, a.g.e., s. 48.

(64) Puğaçenkova, a.g.e., s. 207; Cezar, a.g.e., s. 216.

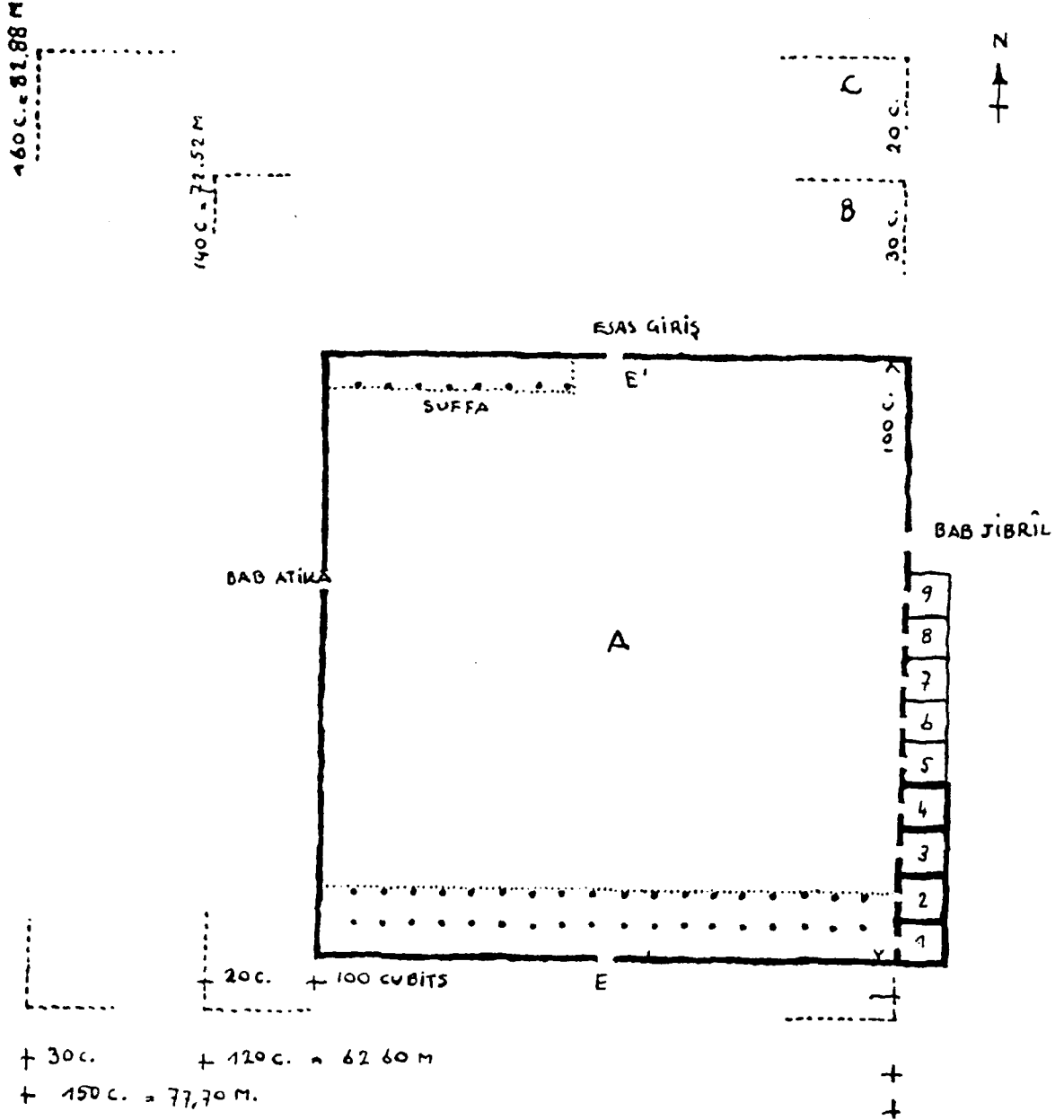
(65) 1981 senesi yazında Tokat'da yaptığımız incelemeler sırasında Gök Medrese'ye bitişik daha eski bir yapının mevcudiyetini farkedip, yaptığımız sondaj çalışmaları neticesinde, yapının dört eyvanlı merkezi kubbeli şemasını ortaya çıkarmaya muvaffak olduk.

(66) Puğaçenkova, a.g.e., s. 209; Kuban, a.g.e., s. 48; Cezar, a.g.e., s. 217; Kuran, a.g.e., s. 9.

narak ev-hangâh terkibi ile neticlendiği söylenebilir. Böylece tabii olarak, Orta Asya ev şemasının, bu bölgedeki ilk tarikat yapılarına tatbik edilebileceği kanâati de kendiliğinden hasıl olmaktadır.

Hoca Ahmed Yesevî'nin, evvelce bahsedilen 12000 kâmil ehl-i sûffâsı olduğu menkıbesi ile tekkesindeki dört eyvanlı şema (Şek. 19) bir arada mütalaa edildiği takdirde aynı geleneğin, Ahmed Yesevî Dergâhı'na da aksetmiş olabileceği ortaya çıkmaktadır. Bazı cereyan ve geleneklerin Anadolu'ya nasıl intikâl ettiği de, bu sûretle kısmen açıklanabilmektedir.

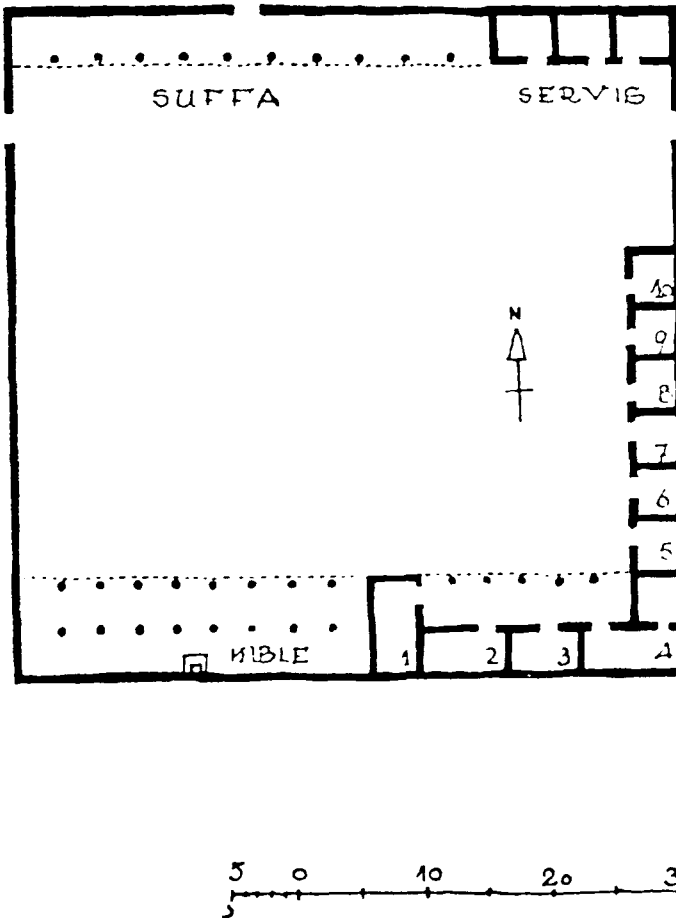
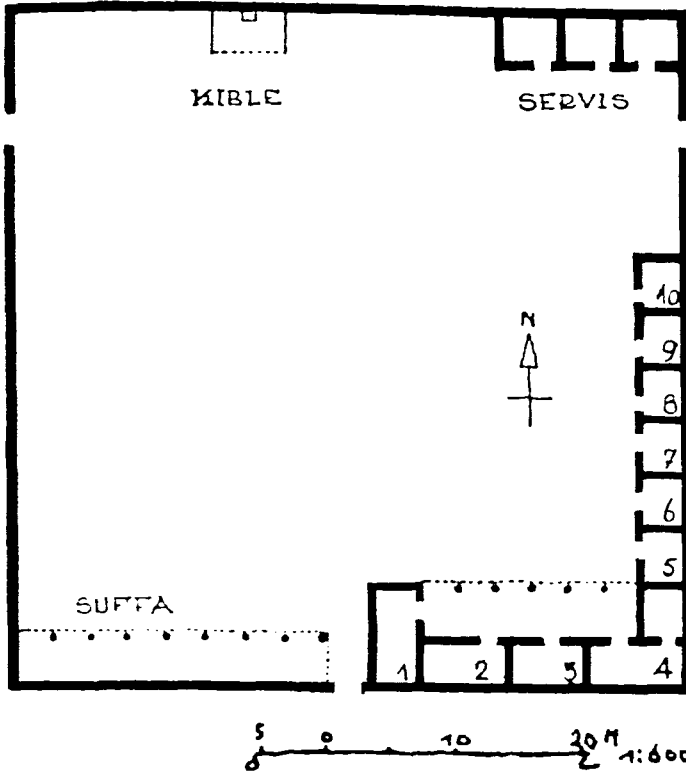
Netice itibarıyla, Anadolu'daki daha geç tarikat yapıları veya sûfi merkezlerinde tecelli eden plân tasavvurları da bir mânâ kazanmaktadır. Konya'daki Sahib Atâ Hangâhının plânı ile Asya menşeli ev şemaları arasındaki şaşırtıcı benzerlik; ayrıca, binânın kitâbesinde "Allah'ın salih kullarına konak ve muttaki suffâ ashâbına mesken olmak üzere" yapıldığı ibaresinin bulunması, Anadolu'da ilk devir tekke ve zâviyelerinde, Mescid-i Nebevî geleneği ile Orta Asya dört eyvanlı merkezî plânlı ev geleneğinin birleşmesine açık bir delil teşkil etmektedir.

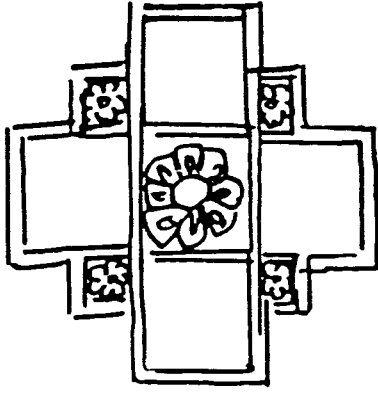

ŞEKİL: 1

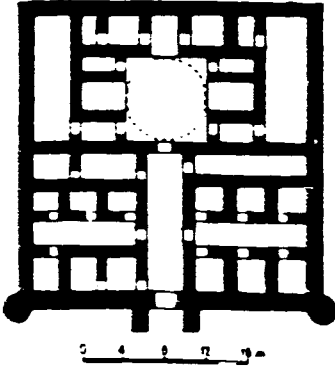
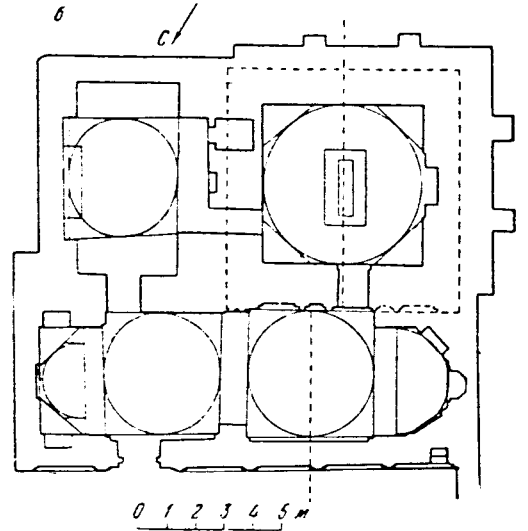
Mescid-i Nebevî (Cresswell'den)

5 10 20 30 40 1:600

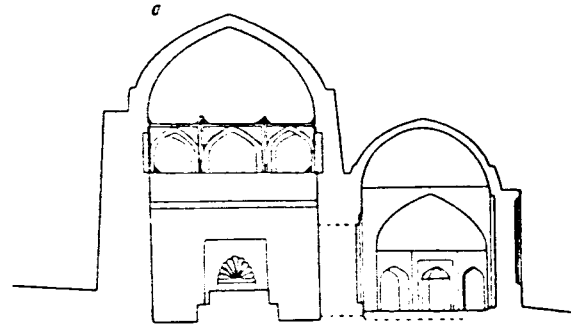

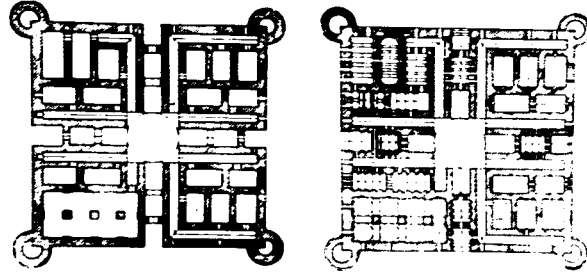
ŞEKİL: 5
Mandala Şeması (E. Esin'den)

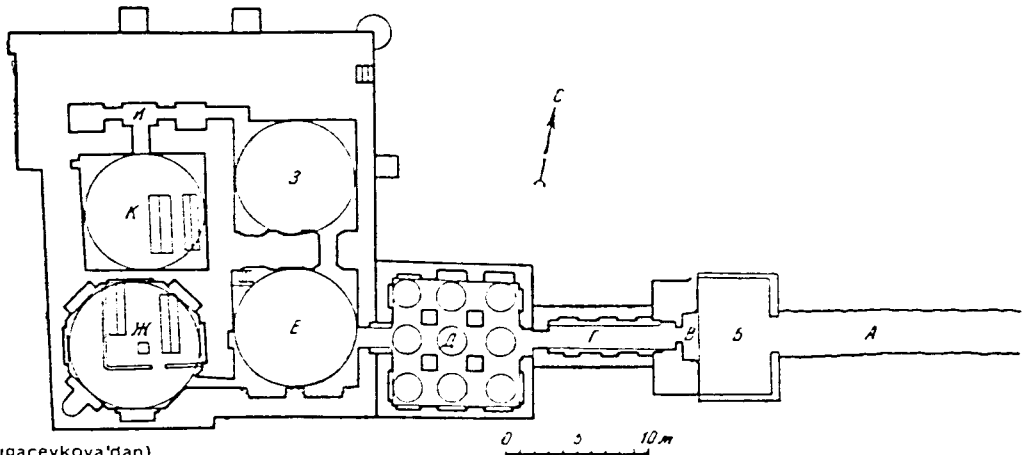
ŞEKİL: 6
Taş Ribat (E. Esin'den)

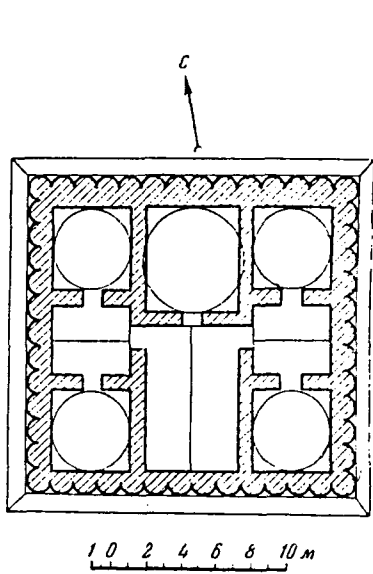
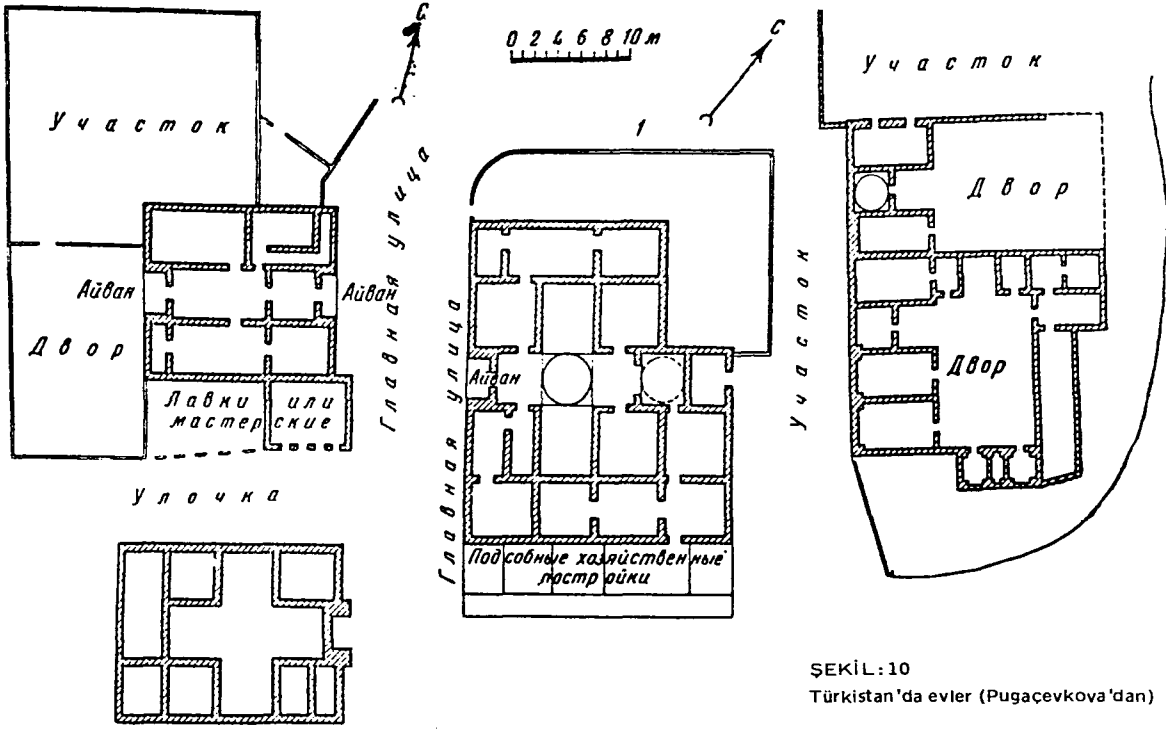
ŞEKİL: 7
Kırk-Kız Külliyesi (M. Cezzar'dan)

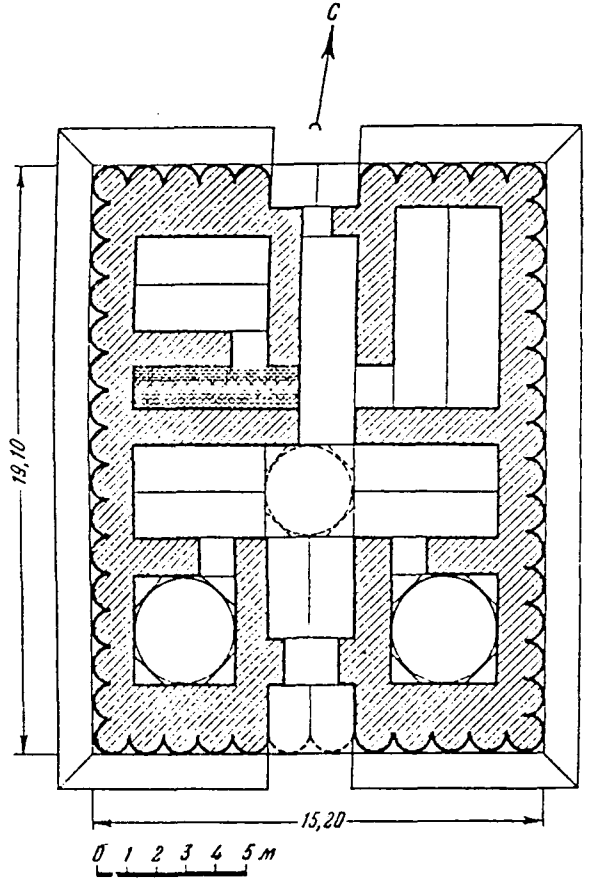
ŞEKİL: 8
İbn Zeyd Külliyesi (Puğaçevkova'dan)

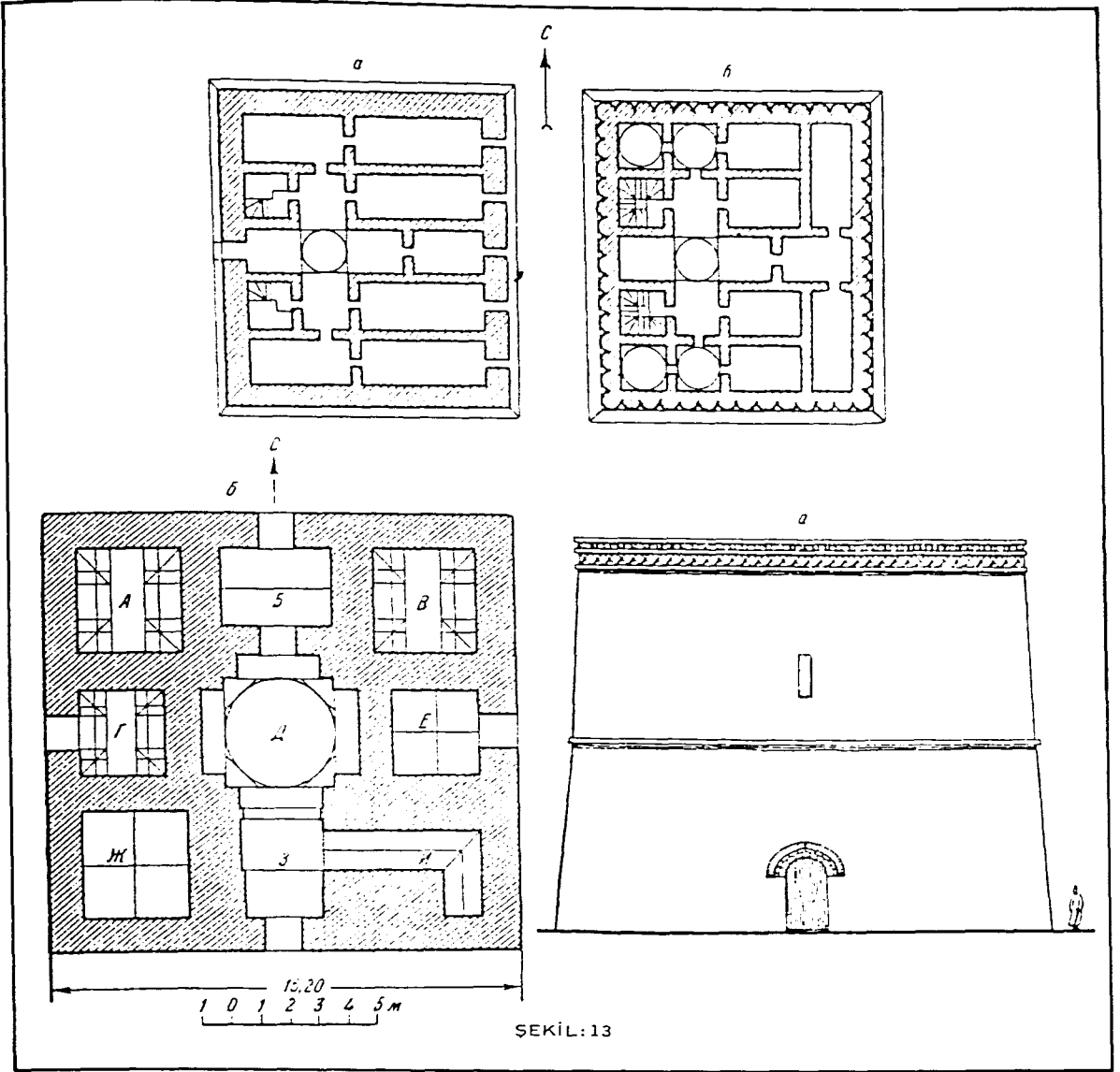
ŞEKİL: 9
Astane Baba (Puğaçevkova'dan)

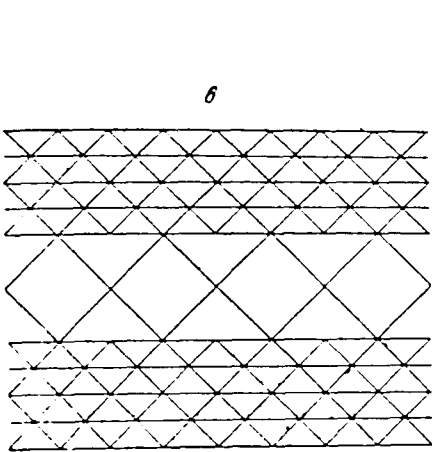
ŞEKİL: 11
Sulu Köşk (Pugaçevkova'dan)

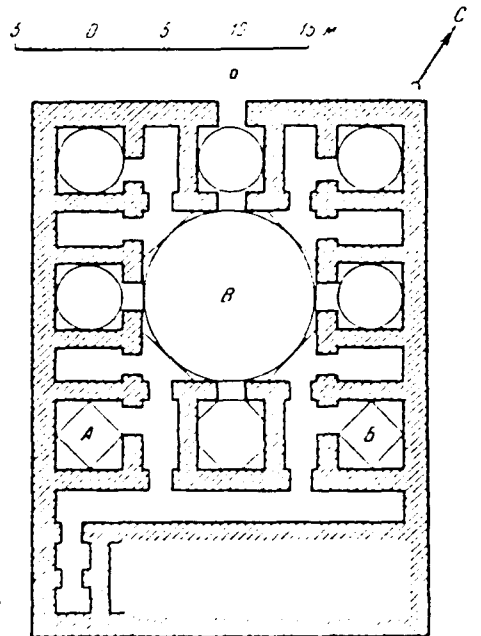
ŞEKİL: 12
Haram Köşk (Pugaçevkova'dan)

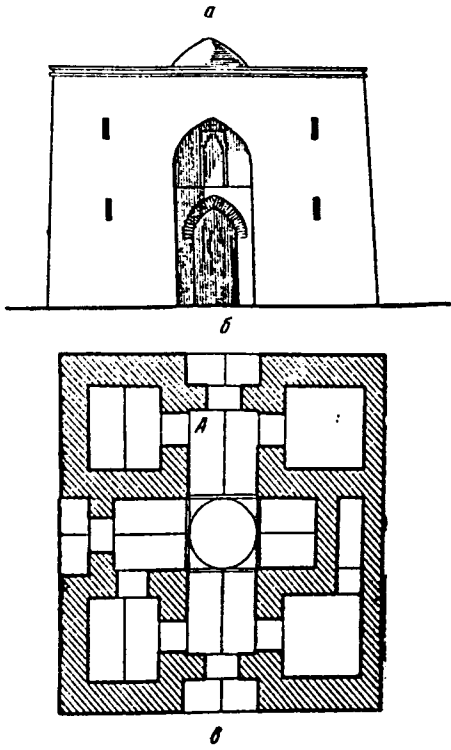
SEKİL: 13

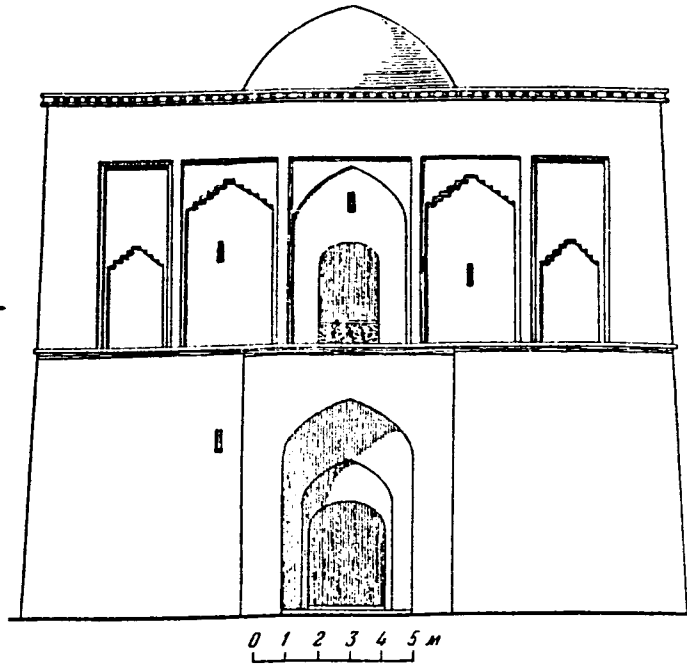
SEKİL: 14

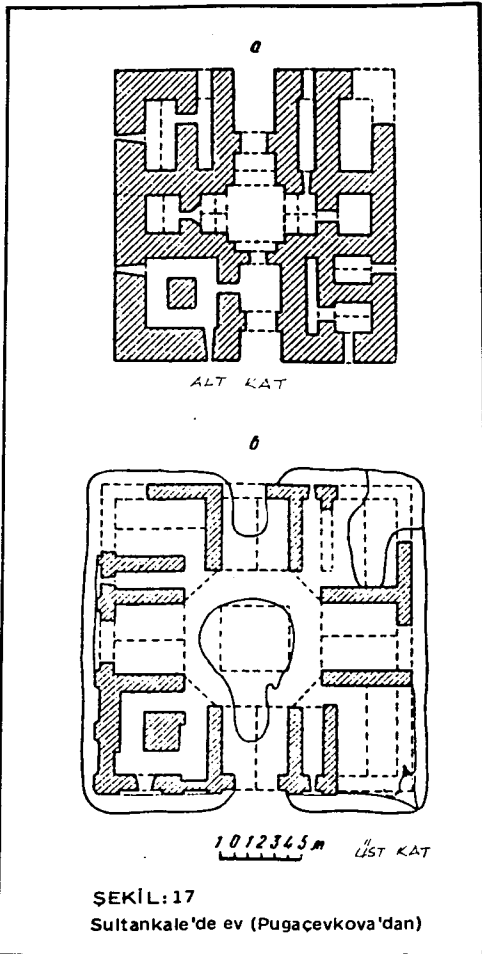
SEKİL: 15
Merv'de ev

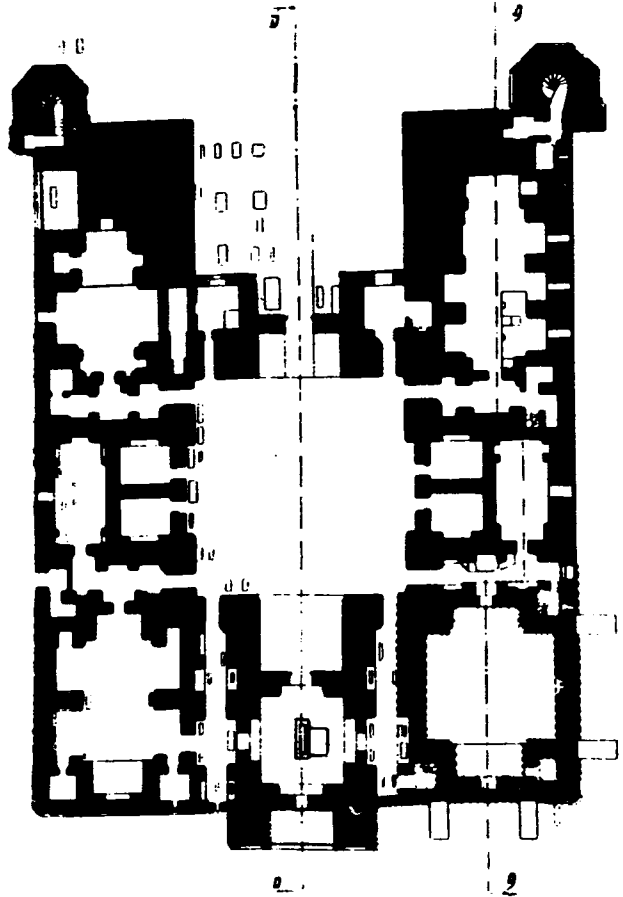
ŞEKİL: 16
Merv'de ev

ŞEKİL: 18
Sultan Kale cephesi

ŞEKİL: 17
Sultankale'de ev (Pugaçevkova'dan)

ŞEKİL: 19
Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi (M. Cezar'dan)